

TRIAL
International

PROCJENA DJELOTVORNOSTI ZAHTJEVA ZA NAKNADU ŠTETE U KRIVIČNOM POSTUPKU

British Embassy
Sarajevo

Ova analiza je nastala u sklopu projekta *Ensuring that the dignity and rights of wartime sexual violence survivors are respected in legal proceedings in Bosnia and Herzegovina in accordance with international standards* koji provodi TRIAL International a podržava Vlada Ujedinjenog Kraljevstva. Stajališta iznesena u dokumentu ne predstavljaju nužno stavove Vlade Ujedinjenog Kraljevstva.

PROCJENA DJELOTVORNOSTI ZAHTJEVA ZA NAKNADU ŠTETE U KRIVIČNOM POSTUPKU

SADRŽAJ

	SKRAĆENICE	4
	UVOD	5
1	Opis metodologije	6
2	Zakonski okvir za zahtjev za naknadu štete u krivičnom postupku	7
3	Nalazi istraživanja: Procjena djelotvornosti zahtjeva za naknadu štete u krivičnim postupcima u BiH	9
	3.1. Podnošenje imovinskopravnog zahtjeva	10
	3.2. Pristup pravnoj pomoći	14
	3.3. Ostvarivanje imovinskopravnog zahtjeva	19
	3.3.1. Provođenje vještačenja – osnova za opredjeljivanje imovinskopravnog zahtjeva	21
	3.3.2. Upućivanje na parnični postupak	22
	3.3.3. Dosuđivanje visine imovinskopravnog zahtjeva	24
	3.4. Naplativost dosuđene štete	26
	3.5. Kakva je budućnost imovinskopravnog zahtjeva u krivičnim postupcima?	29
	ZAKLJUČAK	31
	OPĆE PREPORUKE	32
	LITERATURA	33
	DODATAK: TABELARNI PRIKAZ PREDMETA U KOJIMA JE DOSUĐENA NAKNADA ŠTETE U KRIVIČNOM POSTUPKU (2015–2021)	35

SKRAĆENICE

BDBiH	Brčko distrikt Bosne i Hercegovine
BiH	Bosna i Hercegovina
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine
IPZ	Imovinskopravni zahtjev
NVO	Nevladina organizacija
OSCE	Organizacija za evropsku sigurnost i saradnju
RS	Republika Srpska
SIPA	Državna agencija za istrage i zaštitu
ZKP	Zakon o krivičnom postupku

UVOD

Rat u Bosni i Hercegovini (BiH) ostavio je duboke i dugotrajne posljedice na cjelokupno društvo, što je zahtijevalo primjenu principa tranzicijske pravde u oporavku. Reparacije čine sastavni dio koncepta tranzicijske pravde, a u skladu s međunarodnim pravom države su obavezne osigurati reparacije svim žrtvama teških oblika kršenja ljudskih prava i povreda međunarodnog humanitarnog prava. Svrha reparacija je odgovoriti na povrede nastale iz tih kršenja te osigurati naknade štete i mjere satisfakcije kroz prepoznavanje žrtava kao nosilaca prava, uključujući i pravo na obeštećenje. Porodice žrtava, preživjeli ratnih zločina, njihova djeca nose duboke ožiljke rata, a nastavak života u postkonfliktnoj zemlji trebao bi omogućiti ostvarenje pravde i satisfakcije kako u materijalnom smislu tako i u simboličkom. Suđenja za ratne zločine u BiH su stoga procesi koji, prema pozitivnom pravu, imaju potencijal da odgovore na dva zahtjeva koja su komplementarna: utvrditi krivicu i odgovornost za počinjeni zločin te dodijeliti naknadu nematerijalne štete žrtvama za pretrpljenu bol i traumu. Ostvarivanje ovih dviju komponenti u krivičnim postupcima u BiH bilo je jako sporo unatoč velikim naporima nevladinog sektora i ograničenoj spremnosti pravosuđa da se reparacije učine sastavnim dijelom ovih postupaka.

Nakon usvajanja prve presude Suda Bosne i Hercegovine (Sud BiH) u junu 2015. godine, kojom su, uporedo s osudom na kaznu zatvora, počinioi ratnog zločina obavezani na naknadu štete oštećenoj osobi – žrtvi ratnog silovanja – uslijedio je niz takvih presuda pred nekoliko sudskih instanci u BiH.¹ Sud BiH u predmetu protiv Bosiljka i Ostoje Markovića, koji su zločine počinili kao pripadnici Vojske Republike Srpske, prvi put je odlučio o imovinskopravnom zahtjevu (IPZ) žrtve ratnog zločina. Ovo je značilo prekretnicu za bosanskohercegovačko (bh.) pravosuđe, ali i region, koje je, predvođeno Tužilaštvom BiH i Sudom BiH, prvi put omogućilo efektivnu primjenu odredaba Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine (ZKPBiH), tako da su počinioi ratnih zločina, pored osude na odgovarajuće kazne zatvora, obavezani i na isplatu naknade nematerijalne štete žrtvama. U okviru do sada završenih predmeta (ukupno 16) pred Sudom BiH, Okružnim sudom u Doboju i Kantonalnim sudom u Novom Travniku jedan ili više počinilaca obavezani su isplatiti naknadu štete žrtvama ratnih zločina u iznosima od 20.000 do 60.000 KM.

Dosuđivanje prvih zahtjeva za naknadu štete unutar krivičnih postupaka predstavljalo je ne samo izuzetan napredak sudske prakse u oblasti reparacija u BiH već je omogućilo i razvoj ovog instituta u godinama koje su uslijedile. Međutim, izazovi koji su pratili razvoj važan su pokazatelj za procjenu efikasnosti, učinkovitosti i potreba u provođenju ove mjere reparacije. Imovinskopravni zahtjevi stoga su u fokusu ove analize, koja će uključiti sveobuhvatnu procjenu dostignuća i izazova u praksi dodjele naknada nematerijalne štete u krivičnom postupku. Istraživanje je obuhvatilo četiri segmenta u kojima su ispitani praksa, uspostavljanje standarda i izazovi: informiranost žrtava o pravu na IPZ u krivičnom postupku, efikasnost besplatne pravne pomoći, opredijeljenost tužilaštava i sudova za postupanje po IPZ-u te naplativost dosuđenih naknada štete. U identifikaciji ovih elemenata korištene su različite perspektive, i to: pravosuđa, pružalaca pravne pomoći te preživjelih. Jedino na ovaj način moguće je sklopiti sliku o tome je li ostvaren napredak – i u kojim oblastima – ali i šta brojevi i statistike znače u životima preživjelih. Važno je ne zaboraviti svrhu reparacija te osvijestiti da je krajnje vrijeme za ostvarivanje naknade štete, jer je vrijeme jedino što je preostalo nekima od žrtava. Mnoge preživjele strahuju da neće doživjeti procesuiranje svojih počinilaca i da stoga neće imati priliku tražiti obeštećenje putem takvih postupaka.²

¹ Hanušić Bećirović, A. i Kajganić, M., *Imovinskopravni zahtjevi u krivičnom postupku*, Priručnik za pravosudno osoblje, TRIAL International, Sarajevo, 2018, <https://trial.ba/wp-content/uploads/2021/02/IMOVINSKOPRAVNI-ZAHTJEVI-U-KRIVICNOM-POSTUPKU.pdf>

² *Studija o mogućnostima ostvarivanja reparacija za preživjele ratnog seksualnog nasilja u BiH – Preliminarni nalazi*, 2021, Global Survivors Fund, Trial International, Vive žene, <https://trial.ba/wp-content/uploads/2021/10/Studija-o-reparacijama-BiH-Preliminarni-nalazi.pdf>.

1 OPIS METODOLOGIJE

Analiza je organizirana kroz istraživačka pitanja, koja su uključivala indikatore za četiri identificirane oblasti u ostvarivanju IPZ-a u krivičnim postupcima za ratne zločine. Praćene su sljedeće oblasti: informiranje oštećenih o mogućnosti podnošenja IPZ-a; pristup (besplatnoj) pravnoj pomoći; ostvarivanje IPZ-a – uloga tužioca u dokazivanju nastale štete i poduzimanju drugih potrebnih radnji, kao i uloga sudija u procesu ostvarivanja IPZ-a; te naplativost dosuđene naknade štete (uključujući istragu imovnog stanja od strane tužioca, tematiku privremenog osiguranja imovine, izvršni postupak i vansudske opcije osiguranja isplate od države).

Ove oblasti identificirane su pregledom dostupne literature koja se u velikoj mjeri oslanja na analizu dosadašnje sudske prakse u BiH. Uočljivo je da u određenim oblastima postoje promjene koje se mogu kvalificirati kao napredak, no ni tu čak nije sigurno da se radi o sistemskim rješenjima ili se njihovi obrisi tek djelimično naziru. Razumljivo je da nova praksa zahtijeva vrijeme i realne procjene, stoga će u ovoj analizi biti uključene i različite perspektive ali i metode prikupljanja podataka potrebnih za procjenu.

Tri glavna istraživačka pitanja ove analize su:

1. Jesu li uspostavljeni standardi za praksu dosuđivanja i ostvarivanja IPZ-a u krivičnim postupcima?
2. Koji su izazovi za praksu dosuđivanja i ostvarivanja IPZ-a šest godina nakon prve presude/odluke?
3. Šta je još neophodno za uspostavljanje djelotvornosti prakse dosuđivanja zahtjeva za naknadu štete?

U istraživanju su korištene kvalitativne metode uz primjenu kvantitativnih metoda u pogledu sudskih presuda. Osnovne metode primijenjene u ovoj analizi su desk pregled dostupnih materijala (izvještaji, sudski predmeti, ranije analize) te metoda polustrukturiranih intervjua. Desk pregled je bio fokusiran na analizu sekundarnih podataka, prvenstveno dostupnih analiza, izvještaja, sudskih predmeta u periodu 2013–2021. godina. Fokus je na izvorima od 2015. godine, kada je donesena prva presuda o IPZ-u u krivičnom postupku. Primarni izvori podataka u ovom istraživanju su intervjui s relevantnim sagovornicima/ama. Intervjui su polustrukturiranog tipa sa tri osnovne grupe sagovornika/ca identificirane prema njihovom statusu unutar procesa ostvarivanja IPZ-a: predstavnici pružalaca pravne pomoći, predstavnici pravosuđa te predstavnici žrtava/preživjelih. Prilikom utvrđivanja uzoraka korišteni su kriteriji raznolikosti, poput nivoa nadležnosti, teritorijalne i spolne zastupljenosti. Dio intervjua je anonimiziran (prema odluci preživjelih), dok za zvanične predstavnike pravosuđa i pružaoce pravne pomoći princip anonimnosti neće biti primijenjen.

Metode koje su korištene za analizu i interpretaciju prate metode istraživanja i koriste se induktivnom metodom putem kodiranja podataka prikupljenih u intervjuiima, kao i komparacijom/mjerenjem podataka prikupljenih u desk istraživanju. Ukrštanje prikupljenih podataka (triangulacija) povećalo je valjanost rezultata istraživanja.

Ograničenja istraživanja uključuju dva aspekta: istraživanje ne uključuje cjelokupno žrtve niti pravosuđe, već koristi uzorak – rezultati postignuti primjenom ovog uzorka mogu se nasumično razlikovati od cjelokupne populacije. Nadalje, ova analiza se ne bavi izazovima koji se pojavljuju ili se mogu pojaviti u parničnim postupcima za ostvarivanje nematerijalne štete. Ovi postupci će biti prikazani kao opcija kako je bh. zakonodavstvo i predviđa, no neće biti u fokusu istraživanja.

2 ZAKONSKI OKVIR ZA ZAHTJEVE ZA NAKNADU ŠTETE U KRIVIČNOM POSTUPKU

Pravni okvir za IPZ u krivičnom postupku prvenstveno se crpi kroz krivičnoprocesne zakone te Zakon o obligacionim odnosima. U BiH su na snazi četiri zakona o krivičnom postupku: Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine (ZKPBiH), Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine (ZKPFBiH), Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske (ZKPRS), Zakon o krivičnom postupku Brčko distrikta Bosne i Hercegovine (ZKPBD).

Osnovno pravo u pogledu naknade štete za žrtve ratnih zločina jeste pravo na podnošenje IPZ-a protiv osobe osumnjičene ili optužene da je počinila krivično djelo kojim je žrtvi povrijeđeno ili ugroženo neko lično pravo, odnosno kojim joj je pričinjena šteta, te pravo da o tom zahtjevu bude odlučeno u skladu sa zakonom određenim uslovima. Prema ZKP-u BiH, IPZ se može odnositi na naknadu materijalne ili nematerijalne štete nastale kao posljedica izvršenja krivičnog djela. Oštećene osobe mogu podnijeti prijedlog za ostvarivanje IPZ-a tužiocu ili sudu (čl. 195 (1) ZKP-a BiH). Tokom saslušanja moraju biti pitani žele li ostvariti IPZ, što se primjenjuje na izjave koje se daju tokom istrage, kao i na svjedočenje tokom suđenja. Oštećeni prijedlog za IPZ mogu podnijeti najkasnije do završetka glavnog pretresa, odnosno pretresa za izricanje krivičnopravne sankcije (čl. 195 (2) ZKP-a BiH). Zakon predviđa da oštećeni koji podnose prijedlog moraju određeno označiti svoj zahtjev i podnijeti dokaze (čl. 195 (3) ZKP-a BiH). Tužioci imaju obavezu da prikupljaju dokaze koji su relevantni za IPZ oštećenog, odnosno da utvrđuju činjenice potrebne za odlučivanje o ovom zahtjevu (čl. 35 (2) (g) i 197 (1) ZKP-a BiH). Na taj način tužilac u okviru svojih zakonskih ovlasti već u toku istrage ima mogućnost osigurati kasnije nesmetano dokazivanje visine IPZ-a oštećenog.

Sud se o podnesenom prijedlogu IPZ-a mora očitovati u presudi. Ako se radi o osuđujućoj presudi, sud može oštećenom dosuditi IPZ u cjelini ili ga dosuditi djelimično i uputiti ga za ostatak na podnošenje tužbe u parničnom postupku (čl. 198 (2) ZKP-a BiH). Sud će uputiti oštećenu osobu da imovinskopравни zahtjev može u cjelini ostvariti u parničnom postupku (čl. 198 (2) ZKP-a BiH) ako prijedlog ne pruža pouzdanu osnovu ni za potpuno ni za djelimično presuđenje. Sud također može odbiti da raspravi o zahtjevu ako bi se time znatno odugovlačilo krivični postupak (čl. 193 (1) ZKP-a BiH).

BiH pak nema posebno zakonodavstvo posvećeno pravima žrtava krivičnih djela, niti je zakonodavac ugradio posebna pravila za žrtve ratnih zločina ili žrtve krivičnih djela nasilja u opće zakonodavstvo o krivičnom postupku ili izvršnom postupku kako bi osigurao da žrtve krivičnih djela zaista u praksi dobiju naknadu.³

Pravo na reparaciju kao takvo predviđeno je brojnim odredbama međunarodnog prava, kao što su član 8. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, članovi 2 (3) i 9 (5) Međunarodne konvencije o građanskim i političkim pravima, članovi 5 (5) i 13. Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava, član 14. Konvencije Ujedinjenih nacija protiv mučenja i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka i član 6. Međunarodne konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Dodatni protokol Ženevskim konvencijama iz 1949. (član 91), Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda (članovi 68. i 75), Deklaracija o eliminaciji nasilja nad ženama (član 4. d) te Konvencija Vijeća Evrope o prevenciji nasilja nad ženama. Međunarodni standardi zahtijevaju da žrtvama povreda ljudskih prava budu osigurane pune i efektivne mjere reparacije, koje podrazumijevaju novčanu

³ Meškić, Z., *Djelotvorno ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini – nalazi i standardi međunarodnog prava i prava EU*. TRIAL International, Sarajevo, 2017. <https://trial.ba/wp-content/uploads/2017/04/20170322-TRIAL-Djelotvorno-ostvarivanje-WEB.pdf>.

kompenzaciju za materijalnu i nematerijalnu štetu, kao i druge mjere usmjerene ka omogućavanju restitucije, rehabilitacije, satisfakcije, obnove digniteta i reputacije, te garancije neponavljanja.⁴

Evropska konvencija o obeštećenju žrtava krivičnih djela nasilja u svom članu 2. stav 1. neposredno i izričito nalaže da ako naknada štete nije u potpunosti dostupna država treba biti ta koja će nadoknaditi štetu žrtvama. Na temelju obaveze iz Evropske konvencije postoji obaveza BiH da za sve žrtve zločina nasilja isplati naknadu štete, naročito kada to nije moguće od počinitelaca ili iz drugih izvora. Jednaku obavezu sadrži tumačenje čl. 14. Konvencije Ujedinjenih nacija protiv mučenja i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka, koje je dao Komitet UN-a protiv mučenja. Sam član 14. Konvencije protiv mučenja propisuje da su države članice obavezne da osiguraju žrtvi nekog akta torture i ostalih akata nehumanog postupanja pravo dobivanja naknade te izvršivo pravo na pravednu i odgovarajuću odštetu, uključujući sredstva potrebna za njenu što potpuniju rehabilitaciju. Konkretnije, države žrtvama moraju osigurati ne samo *de iure* nego i *de facto* pristup pravovremenim i djelotvornim mehanizmima za ostvarivanje prava na otklanjanje povreda i naknadu, kao i ukloniti sve formalne i neformalne prepreke s kojima bi se žrtve u tom procesu mogle suočiti.⁵

⁴ Hanušić, A., *Ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini – stanje, problemi i perspektive*. TRIAL, 2015, https://trial.ba/wp-content/uploads/2021/02/BOS_Ostvarivanje-zahtjeva-za-naknadu-stete-zrtava-ratnih-zlocina-u-okviru-krivicnih-postupaka-u-Bosni-i-Hercegovini-%E2%80%93-stanje-problemi-i-perspektive-.pdf.

⁵ Meškić, Z., *Djelotvorno ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini – nalozi i standardi međunarodnog prava i prava EU*.

3 NALAZI ISTRAŽIVANJA: PROCJENA DJELOTVORNOSTI ZAHTJEVA ZA NAKNADU ŠTETE U KRIVIČNIM POSTUPCIMA U BIH

Postojanje zakonskog okvira koji bi omogućio uspješno postavljanje IPZ-a nije se pokazalo spornim u ostvarivanju ovog prava. Iako postoje zahtjevi za preciznijim uređenjem određenih dijelova, osnovni problem je zapravo u samoj primjeni zakona. Posmatrani period u tom smislu je bio ključan: intenzivno podizanje svijesti pravosuđa urodilo je prvom presudom u kojoj je dodijeljen IPZ, a ta presuda je potaknula stvaranje neophodne sudske prakse proaktivnijom primjenom ovog instituta u krivičnim postupcima ratnih zločina. U periodu 2015–2021. godina ukupno je zabilježeno 16 slučajeva u kojima je IPZ dosuđen pravosnažnom presudom, 22 osobe su osuđene uz dosuđivanje naknade štete pravosnažnom presudom za 18 oštećenih osoba. Stoga se period

Meni bi najviše koristilo kada bih dobila i deset maraka. Tih deset maraka bi meni bilo priznanje da je bilo to što je bilo.⁶

2015–2021. godina smatra prekretnicom, odnosno kao period u kojem je ostvaren ozbiljan napredak. Međutim, korijen problema, koji se ogleda u konzistentnoj primjeni zakonskog okvira i ostvarivanju IPZ-a u krivičnom postupku, ostaje. Iz TRIAL-a navode da se izazovi ostvarivanja IPZ-a

u krivičnom postupku mogu prvenstveno definirati kroz dva segmenta: 1. da se privoli pravosuđe da radi na IPZ-u; 2. da oni koji nemaju iskustva u radu na ovom segmentu steknu potrebna znanja.⁷

Analizom je uočeno da je došlo do promjene u izazovima s kojima se suočavaju pravosuđe i oštećeni prilikom ostvarivanja IPZ-a u krivičnom postupku. Dok su ranije analize ukazivale na bazične probleme koji se pojavljuju u začetku primjene određenog pravnog instituta (nedostatak volje i spremnosti da se posveti IPZ-u, nedostatak razumijevanja važnosti ovog prava za žrtve, izostanak primjene), dotle se današnji izazovi dodatno odnose na dostizanja ujednačenih standarda u sudskoj praksi. Međutim, i ovdje postoje dvije vrste problema. Prvi je razlika između postupaka koji se vode pred Sudom BiH (državni nivo), koji je razvio sudsku praksu u ovoj oblasti, za razliku od entitetskih nivoa (kantonalni i okružni sudovi), gdje je ostvarivanje imovinskopravnog zahtjeva u krivičnom postupku u predmetima ratnih zločina još uvijek rijetko. Drugi problem odnosi se na neminovni uticaj proteka vremena koji znači biološko gubljenje žrtava i počinitelja, što vodi ka obustavama ovih krivičnih postupaka, ali i općem padu interesa i spremnosti preživjelih da učestvuju u postupcima.

Vrijeme radi protiv pravde i pravičnosti u ovim predmetima.⁸

Praksa prije 2015. godine ukazuje da su mnogi tužioci tada izbjegavali svoje zakonske obaveze prema ZKP-u, što nije u potpunosti prevaziđeno ni danas. Izostanak aktivne uloge tužilaca ogleda se kroz npr. činjenicu da često ne preuzimaju aktivnu ulogu i ne provode pravovremene istrage o imovini počinitelja kako bi se olakšala učinkovita isplata naknade štete, što se završava tako da preživjele na kraju ne dobiju naknadu štete koja im pripada uslijed insolventnosti počinitelja. Neki sudovi i dalje upućuju preživjele kao oštećene u krivičnom postupku da traže naknadu štete u parničnom postupku. Za razliku od krivičnog postupka, međutim, u parnicama nema primjene mjera zaštite identiteta, zbog čega preživjele kojima je identitet bio zaštićen u krivičnom postupku odustaju, odnosno ne podnesu tužbeni zahtjev za naknadu štete u parničnom postupku.⁹

⁶ Anonimni intervju sa žrtvom.

⁷ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

⁸ Intervju: Amer Homarac.

⁹ Studija o mogućnostima ostvarivanja reparacija za preživjele ratnog seksualnog nasilja u BiH – Preliminarni nalazi.

Praksa pred Sudom BiH se promijenila u ovom segmentu i već se može govoriti o uspostavljanju određenih standarda. Međutim, neophodno je tu praksu slijediti i na entitetskom/BDBiH nivou, posebno sada kada je nakon usvajanja Revidirane državne strategije za rad na predmetima ratnih zločina (usvojene 2020. godine)¹⁰ u toku prenos velikog broja predmeta na ovaj nivo. Izazov koji je ostao na svim nivoima tiče se izvršnog postupka i tu se još uvijek ne nazire sistemsko rješenje. Naime, kada se počinioci oglase krivima i žrtvi se dodijeli naknada štete, malo je vjerovatno da će ista biti isplaćena ako počinitelj nema dovoljno sredstava, ili ih je prikrio. Kada se to desi, ne postoji alternativni postupak kojim se preživjelim može dodijeliti finansijska reparacija.¹¹

Sa aspekta žrtava, u 2021. godini ova vrsta reparacija dolazi s velikim zakašnjenjem, što zbog proteka vremena što zbog trauma koje izaziva učešće u postupku, te suočavanja s nemogućnošću naplate. Također, samo one žrtve koje su svjedočile u krivičnim postupcima mogle su tražiti naknadu nematerijalne štete. S druge strane, društvena stigma je i dalje raširena i sprečava preživjele da govore o svojim iskustvima ili da traže pravdu i odštetu.¹² Unatoč ovim izazovima, žrtvama je ostvarivanje IPZ-a u krivičnom postupku važno – kako zbog njihovog aktivnijeg uključivanja u ovaj postupak tako i zbog uspostavljanja osjećaja satisfakcije, odnosno priznanja njihove boli i traume. Opći je zaključak, posmatrajući ostvarivanje IPZ-a kroz cjelokupni krivični postupak, da je ostvaren napredak od 2015. godine, kada je dosuđena prva naknada štete. Ovu procjenu podupiru i podaci o broju predmeta u kojima je dosuđen IPZ. Ipak, novi izazovi prate i razvoj sudske prakse jednako kao i njeno održavanje, odnosno kontinuitet ostvarenog napretka.

Kako bi se utvrdili konkretni pomoci, uspostavljeni standardi i izazovi, nalazi su organizirani prema ključnim oblastima za IPZ, prateći praksu i dajući specifične preporuke za svaku pojedinačnu oblast.

3.1. Podnošenje imovinskopravnih zahtjeva

ZKPBiH	
Član 195 Postupak za ostvarivanje imovinskopravnog zahtjeva (1) Prijedlog za ostvarivanje imovinskopravnog zahtjeva u krivičnom postupku podnosi se tužiocu, odnosno sudu. (2) Prijedlog se može podnijeti najkasnije do završetka glavnog pretresa, odnosno pretresa za izricanje krivičnopravne sankcije pred sudom.	Član 86 Tok saslušanja svjedoka (10) Oštećeni koji se saslušaava kao svjedok pitat će se da li želi da u krivičnom postupku ostvaruje imovinskopravni zahtjev.

¹⁰ Revidirana državna strategija za rad na predmetima ratnih zločina, 2018, dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/default.aspx?id=10809&langTag=bs-BA.

¹¹ Hanušić Bećirović, A., Mahmić, A., Hujdur, A., Tiro, L., *Studija o mogućnostima ostvarivanja reparacija za preživjele ratnog seksualnog nasilja u Bosni i Hercegovini – Zajedno dižemo glas*, Trial International, Vive Žene, Global Survivors Fund, 2022, <https://trial.ba/wp-content/uploads/2022/03/Studija-o-mogucnostima-ostvarivanja-reparacija-za-prezivjele-ratnog-seksualnog-nasilja-u-Bosni-i-Hercegovini-%E2%80%94-Zajedno-dizemo-glas.pdf>.

¹² *Ibid.*

Ovo je za žrtve jako složen proces, ali ako se posvetite može se objasniti i provesti ih kroz postupak da ga razumiju.¹³

U krivičnom postupku „oštećeni“ je osoba kojoj je lično ili imovinsko pravo krivičnim djelom povrijeđeno ili ugroženo. Prema odredbama ZKP-a oštećeni ili njegov punomoćnik ovlašten je da podnese prijedlog za IPZ u krivičnom postupku

u predmetima ratnih zločina. Ovu informaciju o mogućnosti ostvarivanja prava IPZ-a oštećeni bi trebao dobiti već u fazi istrage, te bi tokom krivičnog postupka oštećeni koji se saslušava kao svjedok još jednom bio pitan želi li da u krivičnom postupku ostvaruje IPZ. Prijedlog za ostvarivanje IPZ-a u krivičnom postupku podnosi se sudu pred kojim se krivični postupak vodi najkasnije do završetka glavnog pretresa, odnosno pretresa za izricanje krivičnopravne sankcije pred sudom. Oštećeni ili njegov punomoćnik dužan je određeno označiti svoj zahtjev i podnijeti dokaze.

Problem u provedbi ovih odredbi ogleda se, prije svega, u nekonzistentnoj praksi informiranja oštećenih o njihovom pravu na ostvarivanje IPZ-a u krivičnom postupku. Ovo se odnosi na sve aktere, počevši od onih koji poduzimaju radnje u toku istrage (Državna agencija za istrage i zaštitu, tužioc i istražioc tužilaca). Iako postoji zakonska obaveza da se oštećeni obavijesti o mogućnosti ostvarivanja IPZ-a i upita da li ga podnosi, ova praksa nije bila ravnomjerno zastupljena u predmetima ratnih zločina. Naime, prema podacima koji su prikupljeni tokom istraživanja, u početnim fazama postupka, koje su ključne za razumijevanje postavljanja i opredjeljivanja IPZ-a, oštećeni su bili tek formalno pitani (bez temeljitog objašnjenja o čemu se zapravo radi i šta trebaju uraditi povodom IPZ-a),¹⁴ a u nekim slučajevima čak ni to. Ovo je dalje rezultiralo i rezultira velikim brojem (kako u fazi istrage tako i kasnije sve do zaključenja glavnog pretresa) uopćeno iskazanih namjera za postavljanje IPZ-a, pri čemu se isti ne precizira (u smislu iznosa, dokaza), i na kraju se i ne podnese, što je nužno da bi se o njemu uopće moglo odlučivati u krivičnom postupku.¹⁵ Nadalje je primijećeno da ovo nije slučaj samo s IPZ-om, već da se u fazi istrage samo formalno prolazi i kroz prava koja se odnose na zaštitu svjedoka.¹⁶ Kao posljedica takve prakse oštećeni nisu bili dovoljno upoznati sa svojim pravima, nisu ih razumjeli, i na kraju nisu ni poduzeli odgovarajuće procesne radnje kako bi ostvarili svoja prava.

Potrebno je ovdje istaknuti i značaj kvaliteta informiranja (ne samo njegovo postojanje). Zakonske odredbe o informiranju su jasne, ali je problem koliko se poštuju, poput pitanja tokom uzimanja izjave da li su oštećeni/svjedoci upoznati o ovom pravu na način koji je dovoljno jasan, odnosno na njima razumljiv način. Veliki problem predstavlja pristup po kojem se tek formalno postavlja pitanje a da se pritom ne objasni šta je potrebno dalje poduzeti.¹⁷ Oštećeni su (pravno) neuke stranke, a, kako se navodi, „i da jesu pravno obrazovane, žrtve su toliko traumatizovane da ne mogu same sebi da pomognu“.¹⁸ Informiranje o IPZ-u dakle ne bi trebalo biti puka formalnost, već mora uključiti i objašnjenje šta žrtva treba reći i kada tokom postupka, koje korake treba poduzeti, ili, kao pragmatično rješenje, da se već u početnim fazama postupka uputi na stručnu pomoć radi zastupanja u ostvarivanju IPZ-a (besplatna pravna pomoć, advokati, nevladine organizacije).¹⁹ Tužioc primjećuju da se u svim predmetima u kojima su dosuđeni IPZ-i radi o predmetima u kojima je oštećeni imao punomoćnika, odnosno stručno pravno zastupanje.²⁰

¹³ Intervju: Amer Homarac.

¹⁴ Intervju: Alma Taso-Deljković, Adrijana Hanušić Bećirović, Irisa Čevra, Mira Smajlović.

¹⁵ Intervju: Zekerijah Mujkanović, Irisa Čevra.

¹⁶ Intervju: Irisa Čevra, Mira Smajlović.

¹⁷ Intervju: Milanko Kajganić, Adrijana Hanušić Bećirović, Alma Taso-Deljković.

¹⁸ Intervju: Mira Smajlović.

¹⁹ Intervju: Milanko Kajganić, Ahmed Mešić, Alma Taso-Deljković, Adrijana Hanušić Bećirović.

²⁰ Intervju: Ahmed Mešić.

Mnogo toga je urađeno i unaprijeđeno, sada već imamo predmete u kojima žrtve dolaze kod nas i kada je tužilac uradio sve što treba. Kada žrtve dođu u tužilaštvo, to je ključni moment, tada treba staviti naglasak na informiranje – bolje ih upoznati s pravima i više akcije poduzeti. Iz ovih zadnjih uspješnih predmeta vidimo da su to bili ključni momenti koji su u procesu odrađeni.²¹

i tu stanje neujednačeno, odnosno da zavisi od pojedinačnog tužioca, jer „kada su tužioci spremni da rade na ovome, onda oni dobro upute žrtvu“.²² Iako sagovornici/e navode da sada i žrtve dosta znaju o svojim pravima,²³ ako tužilac nije zainteresiran, onda neće ni informirati žrtvu na adekvatan način, već će joj samo formalno postaviti pitanje o IPZ-u. Na državnom nivou, Odjel za podršku svjedocima u prošlosti je ulagao dodatne napore kako bi žrtve dobile potpune informacije, čime je ponekad služio kao korektivni faktor postupanja tužilaca.²⁴

Svijest se počela mijenjati zahvaljujući nevladinim organizacijama i podizanju svijesti pravosuđa. Ove su inicijative važne jer su doprinijele da žrtva bude vidljiva u krivičnom postupku, da nije skrajnuta.²⁵

adekvatnog informiranja oštećenih u fazi istrage (tužioci, istražioc) te adekvatnog postupanja svih ovlaštenih osoba u postupcima pred kantonalnim i okružnim sudovima, gdje ostvarivanje IPZ-a još uvijek nije ustaljena praksa niti se često provodi. Tužioci primjećuju veću dostupnost informacija o pravima oštećenih, viši stepen svijesti kod pravosudnih aktera te bolju saradnju s nepravosudnim institucijama u pogledu informiranja i zastupanja oštećenih, odnosno žrtava.²⁶ Sutkinja Smajlović ističe da je „napredak u ostvarivanju IPZ-a vidljiv, posebno jer su tužioci spoznali da su sudije opredijeljene da cijene ove prijedloge u krivičnom postupku, educirali smo se i stekli rutinu u vođenju ovog dijela tokom glavnog pretresa“. Pored toga, primijećeno je da tužioci koji su u svojim predmetima već bili angažirani oko IPZ-a u narednim predmetima postaju proaktivni i voljni poduzeti potrebne radnje, poput informiranja, poduzimanja radnji vezano za vještačenje, istrage imovinskog stanja i slično, te su posvećeni adekvatnoj komunikaciji sa žrtvom.²⁷

Žrtvama je potrebno – čim izraze želju za IPZ-om – da im se objasni šta to znači, i da se ta žrtva odmah uveže s nekim ko će joj pružati pravnu pomoć. Mislim da je to ključni korak u informiranju.²⁸

Međutim, ispitanici u ovom istraživanju ukazuju na to da je u posljednjih šest godina došlo do značajnog unapređenja ove prakse. Sada se tužioci, prvenstveno Tužilaštva BiH, s većom odgovornošću odnose i prema ovom dijelu postupka, kako u pristupu informiranju oštećenih tako i podršci tamo gdje je moguća (npr. upućivanje na besplatnu pravnu pomoć i potrebu angažiranja advokata). Iako je situacija u tom pogledu bolja u pravosudnim institucijama na državnom nivou, važno je napomenuti da je

Zasluge za unapređenje odnosa prema IPZ-u pripisuju se kontinuiranom radu na podizanju svijesti o ovom pitanju svih pravosudnih aktera koji učestvuju u postupku, fokusiranoj edukaciji, i možda najviše razvoju sudske prakse pred Sudom BiH, koja služi kao orijentir za buduće postupke. Izazov donekle ostaje u sferi

Na ovom mjestu potrebno je naglasiti ulogu tužioca, jer se čini da postoji određena vrsta interpretacije kod samog podnošenja prijedloga za IPZ: uloga tužioca je da zastupa interese države, odnosno da ne zastupa oštećene niti može poduzimati radnje za oštećenog, uključujući podnošenje prijedloga za IPZ. To ih,

međutim, ne bi smjelo ograničavati u izvršavanju njihovih zakonskih obaveza, odnosno provođenju zakonom propisanih radnji koje se tiču informiranja oštećenih o mogućnosti ostvarivanja IPZ-a i njihovog upućivanja na besplatnu pravnu pomoć. Međutim, ovakva interpretacija tužilaca o prirodi njihove uloge kao pasivne, u smislu da oni u postupku ne zastupaju i ne trebaju zastupati interese

²¹ Intervju: Alma Taso-Deljčković.

²² Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

²³ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović, Alma Taso-Deljčković.

²⁴ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

²⁵ Intervju: Mira Smajlović.

²⁶ Intervju: Ahmed Mešić, Slavko Krulj.

²⁷ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

²⁸ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

oštećenih, predstavlja otežavajuću okolnost za oštećene jer će bez adekvatnog informiranja o mogućnosti ostvarivanja IPZ-a vjerovatno propustiti priliku da podnesu prijedlog za IPZ i ostvare svoja prava.²⁹ Sud također neće odlučivati o IPZ-u *ex officio*, već samo i isključivo na prijedlog ovlaštene osobe (aktivnu legitimaciju za podnošenje ovog prijedloga imaju oštećeni, kao i osobe koje su zakonom ovlaštene da takav zahtjev ostvaruju u parničnom postupku).

Kod uloge tužilaca naglašava se samostalnost u postupanju pojedinog tužioca, što može rezultirati različitim praksom pristupu upravo definiranim izazovima u razumijevanju i postavljanju IPZ-a od oštećenih, odnosno njihovih zastupnika. Ova praksa nastoji se unaprijediti edukacijama,

Meni je tužna ona rečenica: ostajete li pri imovinskopравnom zahtjevu – tako suhoparno izgovorena rečenica od tužioca smeta, smeta meni jer se vidi da tužilac nije bio posvećen oštećenoj, i kako ona nevoljko odgovara.³⁰

dijeljenjem iskustava i dobrih praksi, čime se nastoji ovaj dio postupka provoditi „ne radi forme, već da se tužilac dodatno angažira da uputi oštećene na punomoćnika – odnosno da se osigura punomoćnik koji će zastupati interese oštećenih“.³² Pozitivni primjeri su pak prisutni – tužioci posvećeni i senzibilizirani u pogledu statusa i stvarnog položaja žrtve

(koja je i svjedok i oštećena) značajno doprinose razumijevanju i ohrabrenju žrtava da poduzmu korake u ostvarivanju ovog prava. Ujedno ih se ohrabruje i da se kroz cijeli krivični postupak ne osjećaju samo kao dokazno sredstvo, već i kao aktivni učesnik u postupku. Ovo je izrazito važno s obzirom na to koliki značaj osuđujuća presuda, uz dodjeljivanje IPZ-a, ima za preživjele i koliko istinski mogu doprinijeti postizanju osjećaja zadovoljenja pravde.

Prepreke koje tužioci prepoznaju u procesu ostvarivanja IPZ-a uključuju poteškoće u pridobijanju svjedoka/žrtava za svjedočenje u krivičnom postupku, čime se sužavaju i prilike za potraživanje IPZ-a, odbijanje nekih oštećenih da potražuju IPZ uopće (nekima je značajnije da počinilac bude osuđen, a IPZ nije primarno relevantan).³³ te kako se navodi iz entitetskih tužilaštava – s obzirom na težinu djela i traume koju su preživjeli oštećeni, uglavnom su svi (tužioci, sud, oštećeni) fokusirani na dokazivanje odgovornosti i krivice optuženih, dok je naknada štete u drugom planu.³⁴

Pridobiti žrtvu silovanja da svjedoči (nakon 25 godina) ogroman je poduhvat za tužilaštvo – sretni su ako žrtva uopće pristane da svjedoči.³¹

Pored tužioca, uloga punomoćnika oštećenih od iznimne je važnosti zbog pravnog savjetovanja i zastupanja, te je njihovo uključivanje u postupak već u fazi istrage u cilju pripreme i podnošenja IPZ-a i komunikacije s tužiocem neophodno iz više razloga, a posebno zbog pravovremenog izdavanja naredbe za vještačenje, istrage o imovinskom stanju osumnjičenog, kao i pravovremenog podnošenja prijedloga za privremene mjere osiguranja imovine. Nažalost, situacije kada su pružaoci besplatne pravne pomoći uključeni u postupak u tako ranoj fazi još uvijek su rijetke.³⁵

U samom zaključku o izazovima u podnošenju IPZ-a potrebno je naglasiti i posebno osjetljivo i kompleksnu poziciju žrtve/oštećene. Žrtve se ne odlučuju lako na bilo koji, pa tako ni na ovaj postupak. Pritom postoji opravdan strah da će informacija o potraživanju IPZ-a doći do optuženog. „Imate žrtve koje su povratnici u sredinama gdje su pretrpjele štetu, gdje počinilac ili bliski rođak živi. Nije to lako ni jednostavno. Žrtve većinu stvari doživljavaju kroz strah.“³⁶ Ipak, one žrtve koje se odluče podnijeti prijedlog za ostvarivanje IPZ-a jednoglasne su u stavu da bi to uradile ponovo i da je to važna karika u uspostavljanju pravde za zločine koje su pretrpjele.

²⁹ Intervjui: Milanko Kajganić, Ahmed Mešić, Mira Smajlović.

³⁰ Intervju: Mira Smajlović.

³¹ Intervju: Iriša Čevra.

³² Intervju: Ahmed Mešić.

³³ Intervjui: Milanko Kajganić, Ahmed Mešić, Slavko Krulj, Iriša Čevra.

³⁴ Intervjui: Zekerijah Mujkanović, Slavko Krulj.

³⁵ Intervju: Ivana Žovko.

³⁶ Intervju: Amer Homarac.

Preporuke:

- Izraditi preporuke i smjernice o postupanju sa žrtvom/svjedokom u krivičnom postupku za ratne zločine, primjenjive na sve aktere u postupku.
- U svrhu sistematičnog pristupa informiranju žrtava o IPZ-u definirati standarde informiranja, uključujući upućivanje na pravnu pomoć, u internim obavezujućim uputstvima koja bi izradili glavni tužioci i koja bi obavezivala sve tužioce.
- Unapređenje prakse tužilaca za upućivanja žrtava/svjedoka na dostupnu besplatnu pravnu pomoć, odnosno na zastupnike/punomoćnike kako bi dobili adekvatnu podršku u ostvarivanju prava na naknadu štete u krivičnom postupku.

3.2. Pristup pravnoj pomoći

Kako je u prethodnom podnaslovu istaknuto, u procesu ostvarivanja IPZ-a ključnu ulogu imaju stručna pomoć i podrška, zbog čega je potrebno identificirati potencijalne izazove u ovoj oblasti. Provedeno istraživanje ukazalo je na nekoliko postojećih problema: neinformiranost oštećenih o besplatnoj pravnoj pomoći; nedostupnost besplatne pravne pomoći svim oštećenim; nedovoljna specijalizacija zastupnika za pružanje adekvatnog zastupanja u postupku (advokati).

Bez punomoćnika je teško, gotovo nemoguće ostvariti IPZ u krivičnom postupku.³⁷

U pogledu neinformiranosti oštećenih o dostupnosti besplatne pravne pomoći važno je podsjetiti da se najčešće radi o nekim strankama, osobama koje su još uvijek vrlo traumatizirane i koje krivični postupak dodatno uznemiruje (posebno kada ne razumiju tok i korake u postupku), te njihovom strahu i nepovjerenju, kao i nespremnosti da pokrenu IPZ, želeći samo da završe sa svjedočenjem. Ovdje se problem vraća na individualni pristup tužilaca i njihovu spremnost da pomognu i upute žrtve na adekvatnu pomoć, te s druge strane na žrtvino poznavanje ovih mogućnosti i poznavanje pružalaca pravne pomoći, udruženja žrtava i nevladinih organizacija koje bi im mogle pomoći. Neinformiranost je tokom istraživanja ocijenjena kao jedan od najvećih problema u pristupu IPZ-u, uključujući i neznanje žrtava o tome kome se mogu obratiti za pomoć. Također je često izražena zabrinutost žrtava zbog dugotrajnosti i neizvjesnosti postupka. Međutim, prema iskustvu pružalaca pravne pomoći takve nejasnoće se lako prevaziđu razgovorom s oštećenim.³⁸ Stvarni izazov je kako uspostaviti vezu između oštećenih i pružalaca pravne pomoći.

Imamo sada problem žrtava koje se uključuju u krivični postupak a da ne znaju za IPZ i nedostaje im pravna pomoć. Ne znaju za TRIAL ili „Vaša prava“ ili mogućnost pružanja pravne pomoći putem zavoda. Naš najveći problem je kako doći do žrtava koje bi željele ostvariti ovo pravo a nemaju informacije na koji način.³⁹

Tužioci i Odjel za podršku svjedocima kroz svoj rad na predmetima kontaktiraju Ured za besplatnu pravnu pomoć Ministarstva pravde BiH (u nastavku: Ured) o pokretanju predmeta i dostavljaju podatke o oštećenim. Međutim, još uvijek nema potpisanih memoranduma o saradnji između ovih aktera,⁴⁰ dok TRIAL smatra da je zbog postojeće situacije potpisivanje ovih memoranduma neophodno.⁴¹ Do sada je praksa bila da npr. Ured do oštećenih dolazi putem nevladinih organizacija, tužilaca Tužilaštva BiH i Odjela za podršku svjedocima Suda BiH. Ured u dosadašnjem radu nije imao slučajeve da su oštećene same pronalazile Ured i podnosile zahtjev za ostvarivanje prava na besplatnu pravnu pomoć. Nvladine organizacije kroz svoj rad, bilo da

³⁷ Intervju: Ahmed Mešić, Milanko Kajganić, Mira Smajlović, Irisa Čevra, Zekerijah Mujkanović.

³⁸ Intervju: Ivana Zovko.

³⁹ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

⁴⁰ Intervju: Ivana Zovko.

⁴¹ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

je on baziran na osnaživanju ili podršci korisnicima, među kojima se nađu i žrtve ratnog zločina, na prikupljanju podataka, anketiranju, pružanju drugih vidova socijalne, pravne pomoći i slično, informiraju oštećene o postojanju Ureda i mogućnosti ostvarivanja besplatne pravne pomoći, te na taj način čine sponu između Ureda i oštećenih.

Oštećeni je najmanje zaštićena karika u krivičnom postupku – svaki osumnjičeni ima branioca, i to pada na teret budžeta, a oštećeni nema te mogućnosti.⁴²

U pogledu dostupnosti, postoji strukturalni problem nedostatka besplatne pravne pomoći. Nedostupnost besplatne pravne pomoći svim oštećenim očituje se, prije svega, kroz neujednačen sistem pružanja pravne pomoći širom BiH: nepostojanje ovakvih službi u svim kantonima/općinama u BiH, zatim propisivanje imovinskog cenzusa kao uslova za mogućnost ostvarivanja prava na besplatnu pravnu pomoć u pojedinim zavodima za pravnu pomoć i sl. Za postupke koji se vode na državnom nivou (Sud BiH) postoji već spomenuti jedinstven Ured za besplatnu pravnu pomoć pri Ministarstvu pravde BiH. Međutim, na nivou entiteta ta mogućnost nije dostupna za sve postupke koji se vode pred kantonalnim odnosno okružnim sudovima. Kada je riječ o zastupanju oštećenih u postupcima pred Sudom BiH, temeljem čl. 15. Zakona o pružanju besplatne pravne pomoći BiH pravo na besplatnu pravnu pomoć ostvaruje se, između ostalog, samim statusom osobe koja je žrtva nasilja na temelju spola, čime žrtve ratnog seksualnog nasilja ostvaruju pravo na ovaj vid zaštite i bez utvrđivanja imovinskog cenzusa. Ovim je oštećenima koji su bili žrtve seksualnog nasilja znatno olakšan i ubrzan pristup ostvarivanju prava na besplatnu pravnu pomoć.⁴³ Ipak, neki centri/zavodi za besplatnu pravnu pomoć na nižim nivoima vlasti izbjegavaju da rade na ovim slučajevima (npr. u RS-u tvrde da ne postupaju u krivičnim postupcima). Stoga je nužno uticati individualno na pojedine zavode za besplatnu pravnu pomoć da budu spremni da rade na ovim predmetima, što u nekim slučajevima može značiti i potrebu izmjena postojećih zakona o besplatnoj pravnoj pomoći (npr. u slučaju Tuzlanskog kantona).⁴⁴

Informacije o dostupnosti besplatne pravne pomoći treba pojačati, posebno Ureda. Ne znam da li daju informacije o besplatnoj pravnoj pomoći jer to često Odjel za podršku svjedocima radi – ali nekada kada žrtve dođu do nas to je već kasno jer je to već poodmakla faza. Ono što žrtve trebaju znati je da imaju pravo na besplatnu pravnu pomoć već od početka.⁴⁵

Kancelarija za pravnu pomoć Brčko distrikta jedinstven je ured za BDBiH, a prema mišljenju glavnog tužioca BDBiH osposobljena je i kapacitirana, no nije poznato jesu li pružali usluge za ostvarivanje IPZ-a u krivičnim postupcima, odnosno oštećene zapravo uglavnom zastupaju advokati.⁴⁶

Ocjena rada Ureda za besplatnu pravnu pomoć je podijeljena: predstavnici pravosuđa ističu da je saradnja u prethodnim godinama bila na zavidnom nivou, da su se redovno isticali (realni) prijedlozi IPZ-a kada zastupaju oštećene u postupku, da su službenici bili senzibilizirani i da su se redovno educirali, te da su se pratili predmeti i razvoj sudske prakse.⁴⁷ Kao nedostaci se pak navode česta promjena službenika, odnosno problem uvođenja novih službenika u predmete i praksu, kao i problem popunjenosti. Međutim, ovaj problem je dublji jer se, prema navodima iz Odjela za podršku svjedocima Suda BiH, stalno mijenjanje osoblja odražava na kvalitet i standard usluga koje pružaju, što se ne bi smjelo dešavati. Izazov također može biti procedura koja se zahtijeva od oštećenih, poput dostave određene dokumentacije radi utvrđivanja prava na besplatnu pravnu pomoć. Ovaj upravni postupak može obeshrabriti žrtve, te tužiocu navode da su zbog toga

⁴² Intervju: Milanko Kajganić.

⁴³ Intervju: Ivana Zovko.

⁴⁴ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

⁴⁵ Intervju: Alma Taso-Deljoković.

⁴⁶ Intervju: Zekerijah Mujkanović

⁴⁷ Intervju: Milanko Kajganić, Mira Smajlović, Ahmed Mešić.

preferirali preporučiti oštećenim da kontaktiraju advokata za zastupanje ili TRIAL.⁴⁸ Međutim, iz TRIAL Internationala ističu da su saradnja i rad Ureda bili odlični do početka 2021. godine, kada je došla nova osoba čiji je pasivni odnos prema ovim predmetima rezultirao u najmanje jednom predmetu propuštenom prilikom za ostvarivanje naknade štete u krivičnom postupku (roditelji ubijenog djeteta nisu uspjeli iako su željeli podnijeti IPZ). Problem se ranije pojavio i zbog odbijanja službenice Ureda da kontaktira oštećene i upozna ih s činjenicom da moraju podnijeti novu punomoć kako bi se pokrenuli izvršni postupci u dva predmeta u kojima je Ured postupao u fazi krivičnog postupka. Nakon što je rukovodstvu Ministarstva pravde BiH skrenuta pažnja na uočene probleme, u martu 2022. godine došlo je do promjene osobe zadužene za rad na ovim predmetima.

U vezi s odnosima zastupnika/punomoćnika oštećenih i tužilaca ističe se da postoji prostor za saradnju koji prvenstveno uključuje ustupanje određene materijalne dokumentacije kojom tužilac raspolaže, poput nalaza i mišljenja vještaka, jer se iz toga crpe podaci za precizirani IPZ. Nadalje bi trebalo uključivati pravovremeno ustupanje i dokaza o imovini koje je tužilac prikupio kako bi punomoćnik podnio prijedlog za određivanje privremene mjere osiguranja imovine.⁴⁹ Svi ovi koraci mogu značajno unaprijediti položaj oštećenog u krivičnom postupku, omogućavajući da iako tužilac ne zastupa njihove interese u pogledu IPZ-a može taj postupak olakšati i ohrabriti žrtve da se odluče za isti. Ovakvim i sličnim praksama zapravo se može ostvariti često postavljani zahtjev da bi tužilaštvo trebalo da zastupa i interese oštećenih u širem smislu (ne u formalnom smislu, ali da u svrhu ispunjenja cilja reparacija i principa tranzicijske pravde koji se ostvaruju kroz IPZ u krivičnom postupku).⁵⁰

Osim pružalaca besplatne pravne pomoći pri institucijama, sagovornici/e navode veliki značaj udruženja žrtava i nevladinih organizacija u pružanju besplatne pravne i psihološke pomoći. Navodi se, naime, da je TRIAL dao nemjerljiv doprinos u ostvarivanju IPZ-a, uključujući njihovu stručnost i senzibilizaciju, što mnogo znači i tužiocima i sudijama tokom postupka. Također se navodi Misija OSCE-a u BiH, koja je dala doprinos u informiranosti oštećenih izradom obrasca za prijedlog IPZ-a koji je upućivan svjedocima, informirajući ih kako da podnesu IPZ.

Sagovornici/e su tokom istraživanja naglasili da efikasnost ne zavisi samo od bilo kakve pravne pomoći, već da ta pomoć mora biti adekvatna u smislu poznavanja ovih postupaka, ali i senzibilizirana u smislu pristupa i podrške ovoj grupi oštećenih. Radnje koje su nanijele štetu žrtvama duboko su traumatične i zahtijevaju pristup koji neće naškoditi žrtvama, već ih što efikasnije i koliko je moguće više – bez dodatne traumatizacije, provesti kroz krivični postupak i ostvarivanje IPZ-a. U smislu zastupanja putem advokata postoje dva izazova: finansijske mogućnosti oštećenih da ostvare ovakve vrste zastupanja te specijalizacija advokata za ostvarivanje IPZ-a u krivičnim postupcima u predmetima ratnih zločina. Jedan broj advokata je već izrazio spremnost da u ovim predmetima postupa *pro bono*, no to je još uvijek izuzetak od pravila. Za sve ostale slučajeve žrtve obično nemaju finansijska sredstva da ih angažiraju – a ova sredstva su potreba najčešće i za realizaciju jednom dosuđenog IPZ-a s obzirom na to da će vjerovatno zahtijevati pokretanje i vođenje izvršnog postupka. Nevladine organizacije obično nemaju ovlaštenje za zastupanje oštećenih u krivičnim postupcima, i samo nekoliko njih, poput NVO-a Vaša prava, ispunjava ove uslove. Pored toga, nevladine organizacije vrlo često zavise od raspoloživih finansijskih sredstava, a koja ponekad mogu staviti na raspolaganje za osiguranje zastupanja od strane advokata na sudu. TRIAL International, koji je posvećen sistemskom rješavanju pitanja osiguranja zastupanja

⁴⁸ Intervju: Ahmed Mešić.

⁴⁹ Intervju: Ahmed Mešić.

⁵⁰ Intervju: Iriša Čevra.

i izgradnje kapaciteta postojećih pružalaca besplatne pravne pomoći je, naprimjer, u jednom trenutku, za predmete koji su procijenjeni kao strateški, osigurao određena finansijska sredstva za zastupanje od strane advokata. Organizacija Vaša prava pristajala je preuzeti neke predmete u slučajevima kada nije bilo druge opcije za besplatnu pravnu pomoć, ali važno je pronaći rješenje za svaki pojedinačni predmet, te bi ovo pitanje stoga trebalo biti sistemski riješeno.

U pogledu specijalizacije, pak, praksa ukazuje da je nema dovoljno u ovim pitanjima – tek je nekoliko advokata koji su upoznati i dovoljno senzibilizirani za ovu vrstu predmeta, i to obično u većim gradovima.⁵² Postupanje koje neće izazvati retraumatizaciju žrtve, ali će omogućiti razumijevanje postupka, njenih prava i mogućnosti, od presudnog je značaja kada se razmatra pružanje pravne pomoći.

Htjela sam da žrtvu razumijem da bih je mogla bolje zastupati.⁵¹

Osobe koje su oštećene u krivičnim djelima ratnih zločina izrazito su osjetljiva kategorija i potreban je drugačiji pristup razgovoru i savjetovanju. Polazimo od pretpostavke da oštećeni ne znaju, jer nisu u obavezi znati, koja prava imaju temeljem zakona. Zbog toga organiziramo prvi susret s oštećenom po mogućnosti na njoj poznatoj i ugodnoj lokaciji, uz naznaku da prisutna može biti i osoba u koju ona ima posebno povjerenje. Odmah pri prvom susretu oštećenju se naglašava njezino zakonsko pravo na podnošenje imovinskopravnog zahtjeva, pravo na besplatno zastupanje u tom postupku, ali i činjenica da samo podnošenje IPZ-a ne znači da će istome automatizmom biti udovoljeno.⁵³

Važnost senzibiliziranog pristupa podrazumijeva ne samo razumijevanje pozicije žrtve (posebno preživjelih ratnog seksualnog nasilja i cijeli niz faktora koji njihovu poziciju čini ranjivom) već i individualan pristup svakoj žrtvi. U intervjuima s advokatima koji su zastupali žrtve u ostvarivanju IPZ-a u krivičnom postupku istaknuto je koliko je – osim profesionalnog zastupanja koje je uključivalo informiranje o postupku, upoznavanje s realnim mogućnostima i očekivanjima od ovog postupka,

Sve od početka postupka do kraja bilo mi je strašno. Ja se inače nisam susretala s takvim situacijama. Nijedna tableta za smirenje nije me mogla smiriti. Podnijela sam, ali su ostale traume od toga. Trauma na traumu.⁵⁴

redovno obavještavanje o statusu predmeta – važna izgradnja povjerenja sa žrtvama te podrška koja je simbolična i nerelevantna za sam postupak ali jako važna žrtvama da se ne bi osjećale napuštenim, samim i izgubljenim u pravnom postupku. „Išla sam sa žrtvom kada je išla na vještačenje; dovela je do vrata i sačekala

kada je završila. To joj je mnogo značilo jer se plašila svega onoga što ovaj posjet psihologu znači.“⁵⁵ „Svaki put sam pratio žrtve šta god da su trebale da pribave ili predaju vezano za postupak, i redovno se čuo s njima poslije svjedočenja.“⁵⁶ Tužiocima su također istaknuli važnost komunikacije i ohrabivanja žrtava, jer ulazak u postupak je težak i žrtve trebaju da se osjećaju sigurno.⁵⁷

Žrtve su pak istakle da im je podrška, prvenstveno nevladinih organizacija, bila presudna i da svjedoče i da potražuju IPZ u krivičnom postupku. Navode da je cijeli postupak bio traumatičan jer ga ne razumiju, jer su se suočile s počiniocima, jer je odbrana postavljala provokativna pitanja. U isto vrijeme ističe se zadovoljstvo postupanjem tužilaca (Tužilaštvo BiH i Tužilaštvo u Doboju), koje opisuju kao ljubazne i pažljive. Iskustva s vještacima neuropsihijatrima su individualna i uključuju pak osnažujuća ali i retraumatizirajuća iskustva.

⁵¹ Intervju: Irisa Čevra.

⁵² Intervju: Irisa Čevra.

⁵³ Intervju: Ivana Zovko.

⁵⁴ Anonimni intervju sa žrtvom.

⁵⁵ Intervju: Irisa Čevra.

⁵⁶ Intervju: Amer Homarac.

⁵⁷ Intervjui: Ahmed Mešić, Milanko Kajganić.

Prema Zakonu o pružanju pravne pomoći pravna pomoć je dostupna oštećenima u svim fazama krivičnog postupka. Stoga je ključno upoznavanje oštećenih već u fazi istrage o mogućnosti ostvarivanja besplatne pravne pomoći. Ovo bi doprinijelo poboljšanju u radu na ovim predmetima te konsekventno uticalo i na povećanje broja IPZ-a, kao i njihove opredijeljenosti u krivičnom postupku.

Preporuke:

- Potpisati memorandume o saradnji između tužilaštva i suda, pružaoca besplatne pravne pomoći, te po potrebi nevladinih organizacija, radi poboljšanja komunikacije i upućivanja oštećenih na besplatnu pravnu pomoć, posebno u pogledu ostvarivanja IPZ-a u krivičnim postupcima u predmetima ratnih zločina.
- Uključivanje zastupnika oštećenih u postupak već u fazi istrage kako bi se pravovremeno osigurala mogućnost efektivnog ostvarivanja naknade štete.
- Educirati i senzibilizirati advokate i druge pružaoce besplatne pravne pomoći kao punomoćnike za IPZ u krivičnim postupcima u predmetima ratnih zločina. Ovi postupci imaju svoje specifičnosti, zbog čega je razvijanje specijalizacije kod advokata u cijeloj BiH neophodno.
- Osigurati adekvatnu osposobljenost Ureda pri Ministarstvu pravde BiH, ali i u svim drugim zavodima/centrima širom BiH zaduženim za pružanje besplatne pravne pomoći, na način da će se uposliti osobe koje ispunjavaju kako kriterij stručnosti tako i senzibiliziranog pristupa žrtvama, te koje će po obavljenoj početnoj edukaciji ostati na toj poziciji, izbjegavajući fluktuaciju radne snage koja se negativno odražava na kvalitet pruženih usluga.
- Posebnu pažnju posvetiti osposobljenosti zavoda/centara za besplatnu pravnu pomoć na nivou kantona i u RS-u. Potrebno je uraditi individualnu procjenu potencijalnih poteškoća za pružanje pravne pomoći žrtvama u svim administrativnim jedinicama, te potom inicirati izmjene zakona o besplatnoj pravnoj pomoći gdje je neophodno kako bi bili dostupni žrtvama ratnih zločina u podršci u ostvarivanju IPZ-a u krivičnim postupcima, kao i raditi na dodatnim aktivnostima neophodnim za osiguranje adekvatne pravne pomoći (poput edukacije, senzibilizacije, zagovaranja). Razviti smjernice za postupanje sa žrtvama/svjedocima. Ovo se posebno odnosi na zastupnike i pružaoce pravne pomoći gdje je neophodno adresirati pitanja procesnih radnji, komuniciranja sa žrtvom, stigmatizacije.
- Osnivanje fonda za osiguranje finansiranja zastupanja u ostvarivanju IPZ-a u krivičnom i izvršnom postupku koji slijedi. Ovo se posebno odnosi na područja u kojima nema osigurane institucionalne besplatne pravne pomoći.

3.3. Ostvarivanje imovinskopravnih zahtjeva

ZKPBiH: OBAVEZE TUŽIOCA U UTVRĐIVANJU ČINJENICA	ZKPBiH: ODLUČIVANJE O IPZ-U	ZKPBiH: ODREĐENOST IPZ-A
<p>Član 197.</p> <p>Tužilac je dužan da prikupi dokaze i izvidi sve što je potrebno za odlučivanje o imovinskopravnom zahtjevu vezanom za krivično djelo.</p>	<p>Član 193.</p> <p>Predmet imovinskopravnog zahtjeva</p> <p>(1) Imovinskopravni zahtjev koji je nastao uslijed izvršenja krivičnog djela raspravit će se na prijedlog ovlaštenog lica u krivičnom postupku ako se time ne bi znatno odugovlačio ovaj postupak.</p> <p>Član 198.</p> <p>O imovinskopravnom zahtjevu odlučuje sud.</p> <p>U presudi kojom optuženog oglašava krivim sud može oštećenom dosuditi imovinskopravni zahtjev u cjelini ili mu može dosuditi imovinskopravni zahtjev djelimično, a za ostatak ga uputiti na parnični postupak. Ako podaci krivičnog postupka ne pružaju pouzdanu osnovu ni za potpuno ni za djelimično presuđenje, sud će oštećenog uputiti da imovinskopravni zahtjev u cjelini može da ostvaruje u parničnom postupku.</p>	<p>Član 195.</p> <p>(3) Osoba ovlaštena na podnošenje prijedloga dužna je da određeno označi svoj zahtjev i da podnese dokaze.</p>

Žrtva treba da dobije satisfakciju, a ne samo da se koristi kao alat, sredstvo da sud dobije dokaze.⁵⁸

Odredbe zakona o krivičnom postupku uređuju način na koji se IPZ ostvaruje. Analizom je identificirana potreba da se bar dva aspekta relevantnog zakonodavstva preciznije urede kako bi ostvarivanje IPZ-a u predmetima ratnih

zločina dobilo na značaju, prvenstveno kao dio sistema reparacija, ujedno uvažavajući specifičnost štete koja je pretrpljena, radnji kojima je šteta nanesena i svrhu određivanja IPZ-a kako za žrtve tako i za društvo u cjelini.

Prvi zahtjev se stoga odnosi na potrebu definiranja žrtve u ZKP-u, u odnosu na pojam oštećenog. Naime, trenutno učešće žrtve u tom svojstvu svedeno je na status svjedoka, što naprosto nije dovoljno. Iako su u tom segmentu, kao i u pogledu prava na IPZ, sva prava i procesna uloga osigurana, važno je uvidjeti da je žrtva osoba koja je neposredno oštećena ratnim zločinom.⁵⁹ U tom kontekstu, preciziranje statusa žrtve moglo bi doprinijeti općoj senzibilizaciji postupka i svakako uticati na promjenu prakse u ostvarivanju IPZ-a kao dijela reparacija.

⁵⁸ Intervju: Mira Smajlović.

⁵⁹ Intervju: Mira Smajlović.

Drugi zahtjev odnosi se na problem nedovoljne utvrđenosti i reguliranosti uloge tužilaca u ZKP-u. Mandat tužilaca bi bilo potrebno jasnije utvrditi, i to kroz obavezne radnje i nadležnosti tužilaca za poduzimanje tih radnji. Smatra se da bi to bila osnova za zastupljeniju praksu ostvarivanja IPZ-a.⁶¹ Ovo se posebno odnosi na informiranje u istrazi (šta bi tačno tužilac trebao uraditi u tom pogledu, pogledati dio 4.1. *Podnošenje imovinskopravnih zahtjeva* ovog dokumenta). Nadalje, regulativa o IPZ-u nije dovoljno povezana s privremenim mjerama oduzimanja imovinske koristi, što proizvodi nekonzistentnu praksu. Primjera radi, dok se istrage o imovini optuženog/osumnjičenog provode u pojedinim predmetima u Tužilaštvu BiH, da li će doći do te prakse zavisi prvenstveno od toga ko je postupajući tužilac (neki su spremniji na to od drugih), a pored toga, one se ne provode toliko često u drugim tužilaštvima.⁶² Upravo zbog te vrste nekonzistentnosti bilo bi potrebno u ZKP-u normirati obavezu tužilaca da provedu istrage imovinskog stanja osumnjičenih/optuženih počinitelja. Ovo je posebno važno jer je dosadašnja praksa pokazala da detaljna istraga i određivanje privremene mjere zabrane otuđenja i raspolaganja imovinom počinioca radi osiguranja IPZ-a mogu dovesti do izmirenja naknade po pravosnažnosti dosuđujuće presude čak i bez pokretanja izvršnog postupka.⁶³

Pravovremena istraga imovinskog stanja može značajno skratiti postupak ostvarivanja naknade štete, što se desilo u jednom slučaju kada je izrečena mjera zabrane raspolaganja imovinom. Počinitelj je dobrovoljno platio dosuđeni IPZ čim je presuda postala pravosnažna jer je bio svjestan da će se iz njegove imovine putem izvršnog postupka uspješno naplatiti dosuđeni iznos.⁶⁰

Prema mišljenju tužilaca Tužilaštva BiH najveći izazovi u krivičnom postupku koji se odnose na ostvarivanje IPZ-a već su prevaziđeni.⁶⁴ Gledajući u 2015. godinu, kada je sve segmente pokrivene ovim istraživanjem tek trebalo u praksi započeti, i danas, smatra se da su prevaziđene ključne prepreke, poput načina dokazivanja visine IPZ-a, i da su ustanovljeni određeni standardi u okviru sudske prakse (posebno pred Sudom BiH). Važni naredni koraci u razvoju i održavanju uspješne prakse ostvarivanja IPZ-a u krivičnim postupcima u predmetima ratnih zločina odnose se na primjenu ove prakse u entitetskim i sudu BDBiH.⁶⁵

Analizirajući odgovore o trenutno najvećim izazovima u ostvarivanju IPZ-a u krivičnim postupcima za predmete ratnih zločina, uočljiva je različita perspektiva na državnom i nižim (entitetskim i BDBiH) nivoima.⁶⁶ Dok se na državnom nivou ističe problem informiranja oštećenih i njihovih zastupnika o pravima u krivičnom postupku te nastavak održavanja dobre prakse iz prethodnih šest godina, dotle nivoi kantonalnih/okružnih institucija navode kao izazov koji je na državnom nivou donekle prevaziđen u prethodnim godinama: proširenje s primarnog interesa dokazivanja krivice na uključivanje segmenta ostvarivanja IPZ-a, i to kod svih aktera u postupku (oštećeni, tužioc, sudije, punomoćnici). Naime, sagovornici/e su istaknuli da je u osnovnom fokusu krivičnih predmeta za ratne zločine na nivou entiteta i BDBiH zapravo dokazivanje krivice, te da izostaje interes i spremnost da se unutar ovih procesa tužilaštva i sudovi bave zahtjevima za naknadu štete. Prema njihovom mišljenju, promjena te situacije zahtijeva standardiziranu primjenu zakonskih odredbi o IPZ-u tužilaca, rad na eliminaciji problema neadekvatnog zastupanja žrtava⁶⁷ i edukaciju kako bi se izbjegla neodređenost IPZ-ova. Ovo ukazuje prvenstveno na različit stepen razvijenosti prakse i primjene ostvarivanja IPZ-a u krivičnim postupcima između ova dva nivoa – kako navodi

⁶⁰ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

⁶¹ Intervjui: Slavko Krulj, Irisa Čevra.

⁶² Intervjui: Irisa Čevra, Adrijana Hanušić Bećirović.

⁶³ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

⁶⁴ Intervju: Milanko Kajganić.

⁶⁵ Intervjui: Milanko Kajganić, Ahmed Mešić, Slavko Krulj, Zekerijah Mujkanović.

⁶⁶ Trenutni izazov koji su identificirala oba nivoa je naplata dosuđenih IPZ-a, odnosno izvršenje – što će biti tematizirano u dijelu 4.4. ovog istraživanja.

⁶⁷ Tužilac Krulj navodi: „... još nije dovoljno razrađeno zastupanje; ostavljeno je na službama besplatne pravne pomoći koje negdje funkcionišu, negdje ne“.

tužilac Krulj: „... još smo ostali na pionirskim koracima, općenito nema dovoljno dosuđenih IPZ-a“. Nadalje, ovaj zaključak treba tumačiti i u svjetlu prenosa sve većeg broja predmeta ratnih

Žrtve se pokaju što su svjedočile. Isto, počinju gubiti nadu da će ikada ostvariti odštetu.⁶⁸

zločina na entitetski/BDBiH nivo, gdje postoji realna mogućnost otežanog ostvarivanja IPZ-a u krivičnim postupcima. Ovo bi postignuti napredak u postupcima pred Sudom BiH moglo

vratiti na početnu poziciju, nazad u 2015. godinu, i to je stvarni problem kojem se mora posvetiti ozbiljna pažnja. Također, kontekst je vrlo važan jer su predstojeće godine možda posljednja prilika ne samo za ostvarenje IPZ-a već i za procesuiranje ratnih zločina uopće. Vrijeme neminovno čini svoje, i počinio i žrtve umiru, žrtve u međuvremenu gube povjerenje u sistem i volju, te objektivno, najprije zdravstveno, nisu više u mogućnosti da se uključuju u krivične postupke ni kao svjedoci ni kao oštećeni.

Sagovornici/e iz institucija izrazili su povjerenje da će entitetska/BDBiH tužilaštva uspješno slijediti praksu razvijenu pred Sudom BiH u ostvarivanju IPZ-a, te da će se koristiti stečenim znanjima kolega. Ovo se prije svega odnosi na informiranje oštećenih o pravu na IPZ, saradnju i upućivanje na pravnu pomoć te redovnu praksu provođenja vještačenja. Rizik ostaje u domenu da sve zavisi od pojedinačnog interesa tužilaca za postupak i od njihovog aktivnog angažmana u animiranju oštećenog u pogledu zahtjeva za IPZ. Kako ističu sagovornici, sudovi na nižim nivoima (entiteti i BDBiH) pak i dalje pretežno zauzimaju stav da bi postupanje po IPZ-u odugovlačilo postupak. Navodi se da sudovi objašnjavaju ovu praksu time da je riječ o odvojenim zakonodavstvima, odnosno dvama odvojenim postupcima, iako za to ne postoje opravdani niti utemeljeni razlozi. Uočava se također praksa pred Sudom BiH da se žrtve još uvijek upućuju na parnični postupak u predmetima kada nema direktne konekcije počinilac – direktna žrtva (npr. naknada štete za ubijenog supružnika, dijete).⁶⁹

Opći problem je problem je u tome da se entitetsko pravosuđe ne poziva u dovoljnoj mjeri na sudsku praksu Suda BiH, dok vlastitu praksu još nije razvilo, a postojeća je izrazito nekonzistentna.⁷⁰

U nastavku se donosi pregled prakse i izazova prema oblastima postupanja u krivičnom postupku koji su osnova za ostvarivanje IPZ-a.

3.3.1. Provođenje vještačenja – osnova za opredjeljivanje IPZ-a

Tužiocima, prema odredbama ZKP-a, imaju obavezu da prikupe dokaze, odnosno da utvrđuju činjenice potrebne za odlučivanje o IPZ-u. Utvrđivanje činjenica uključuje obavezu tužioca da u početnim fazama postupka (istraga) izda naredbu za vještačenje, najčešće vještaka neuropsihijatra i/ili psihologa. Ovo vještačenje neophodno je za određivanje IPZ-a, odnosno njegove visine i utemeljenosti. Na osnovu vještačenja utvrdit će se i postojanje nematerijalne štete, koja u ovim predmetima najčešće kumulativno obuhvata duševne boli, pretrpljeni strah zbog povrede slobode, prava ličnosti, dostojanstva i morala ličnosti te duševne boli na ime umanjavanja životne aktivnosti. Izdavanje naredbe za vještačenje kojim bi se utvrdili navedeni vidovi štete ranije nije bila redovna praksa tužilaca, što je sprečavalo adekvatno opredjeljivanje IPZ-a ili bi pak dovodilo do upućivanja na parnični postupak. Na državnom nivou ovaj problem je, kako ukazuje praksa, uglavnom prevaziđen i određivanje vještačenja se vrši redovno bez obzira na to da li će prijedlog za ostvarivanje IPZ-a biti podnesen u postupku.⁷¹ Kako navodi sutkinja Smajlović, „... i bez IPZ-a treba vještačenje radi razumijevanja posljedice koju je ostavila štetna radnja“. Ova vještačenja se sad provode kao rezultat informiranosti tužilaca.⁷² Vršilac dužnosti glavnog tužioca Kajganić

⁶⁸ Intervju: Bakira Hasečić.

⁶⁹ Intervju: Alma Taso-Deljkić.

⁷⁰ Intervjui: Iriša Čevra, Mira Smajlović.

⁷¹ Intervju: Milanko Kajganić.

⁷² Intervju: Ahmed Mešić.

navodi da su pojedina tužilaštva ranije zbog ograničenih sredstava izbjegavala vještačenja koja nisu potrebna u svakom suđenju. Iako ova vještačenja nisu skupa, a nalaz vještaka pomaže svima – oštećenima, tužilaštvu, sudu, da shvate šta se oštećenom desilo, ovu praksu izbjegavanja određivanja vještačenja zbog troškova primjećuje i glavni tužilac BDBiH Mujkanović. Slijedeći ovu argumentaciju o neprovođenju vještačenja zbog toga što to prouzrokuje trošak, TRIAL je izvršio provjere o visini troškova vještačenja te utvrdio da ista predstavljaju neznatan iznos (nekoliko stotina KM), ali i u tom slučaju naprosto nema toliko slučajeva u kojima bi se vještačenje provodilo i stoga ne postoji legitiman razlog za izbjegavanje vještačenja zbog s tim povezanim troškovima.⁷³

Dakle, ako nema provedenog vještačenja, ne može se opredijeliti i dokazati IPZ i sud će oštećenog uputiti da imovinskopravni zahtjev u cjelini može ostvarivati u parničnom postupku.⁷⁴ Iskustva tužilaca govore da gdje nema provedenog vještačenja uvijek se upućuje na parnicu, dok se s provedenim vještačenjem stiče osnova za opredjeljenje i preciziranje IPZ-a i odluku o njegovom dosuđivanju.⁷⁵ Važno je ovdje naglasiti da tužiocima prilikom izdavanja naredbe za vještačenje trebaju precizirati u tekstu naredbe koje činjenice, odnosno koje vidovi štete treba utvrditi. Bez odgovarajućeg nalaza vještaka oštećena osoba rizikuje da joj se IPZ, u nedostatku potkrijepljenosti činjenica dokazom, ne dosudi ili ne dosudi u cjelini.⁷⁶

Uz primarni cilj utvrđenja krivičnog djela i njegovog počinioca, u fazi prikupljanja dokaza, kao uostalom i u svim fazama postupka, bitno je voditi računa da se spriječi sekundarna viktimizacija žrtve krivičnog djela. Ako sve faze postupka kroz pribavljanje dokaznog materijala, saslušanje, vještačenje i slično obavljaju stručnjaci koji su senzibilizirani i educirani za rad sa žrtvom, uz poštivanje svih temeljnih ljudskih prava i sloboda, prikupljanje dokaza, istraga i podizanje optužnice može i treba pozitivno djelovati na žrtvu zbog činjenice da zločin nije zaboravljen i da se teži njegovom utvrđenju.⁷⁷

3.3.2. Upućivanje na parnični postupak

U ranijoj praksi je često bilo zastupljeno upućivanje oštećenih na ostvarivanje IPZ-a u parničnom postupku. Tri su osnovna razloga za ovu praksu: formalno nije podnesen prijedlog za IPZ u krivičnom postupku, nedovoljno opredijeljen IPZ (posebno ako vještačenje nije provedeno) te presumirano odugovlačenje krivičnog postupka zbog IPZ-a.

Neopredijeljenost IPZ-a, osim u slučaju kada vještačenje svjedoka nije provedeno, pojavljuje se i u slučajevima kad sam prijedlog u svom sadržaju ostane nedovoljno preciziran i utemeljen od oštećenog ili njegovog punomoćnika. Predstavnici pravosuđa navode da ovakvi slučajevi nisu česti, a kada se dese nekada uključuju nerealno postavljene iznose naknade štete.⁷⁸ Također, problem postoji kada vještaci nisu „na visini svog zadatka” – kad ne mogu da odgovore na sva pitanja potrebna sudu da utvrdi osnovu i visinu IPZ-a, posebno u kompleksnim slučajevima višestrukih trauma, više izvršilaca a samo jednom se sudi i slično, te je onda problem identificirati traumu koja je predmet glavnog pretresa (gradacija traume).⁷⁹ Ipak, prema iskustvu tužilaca, unapređenjem saradnje punomoćnika oštećenog i tužilaca unaprijeđeno je i preciziranje IPZ-a, što nas vraća na ranije definiranu potrebu razvijanja bliže i konstruktivnije saradnje.

ZKP propisuje da će se u krivičnom postupku odlučivati o IPZ-u ako se time ne bi znatno odugovlačio ovaj postupak. Iako je praksa u BiH pokazala da rijetko raspravljanje o IPZ-u uistinu znatno može odugovlačiti krivični postupak, sudovi još uvijek neopravdano koriste tu odredbu navodeći da bi

⁷³ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

⁷⁴ Intervju: Ahmed Mešić.

⁷⁵ Intervju: Slavko Krulj, Zekerijajah Mujkanović.

⁷⁶ Hanušić Bećirović, A. i Kajganić, M., *Imovinskopravni zahtjevi u krivičnom postupku, Priručnik za pravosudno osoblje*.

⁷⁷ Intervju: Ivana Zovko.

⁷⁸ Intervju: Slavko Krulj.

⁷⁹ Intervju: Mira Smajlović.

odlučivanje o IPZ-u poskupjelo i odugovlačilo postupak.⁸⁰ Zakon se ovdje ne primjenjuje adekvatno i često je ovo ostavljeno na volju sudu (čak i kada su ispunjeni svi propisani uslovi).⁸¹

Upućivanje na parnicu je forme radi, nema od toga ništa. Gledajući iz perspektive žrtava – kome je do toga?⁸²

Međutim, primjetan je napredak u ovoj materiji u postupcima pred Sudom BiH, počevši od redovnog vještačenja do opredijeljenosti i senzibiliziranosti sudija i sudskih vijeća da o ovom prijedlogu raspravljaju u krivičnom postupku.

Kako se navodi, kada je provedeno vještačenje i preciziran IPZ, postupak po ovom zahtjevu se može riješiti na dva ročišta.⁸³ To svakako niti odugovlači niti opterećuje krivični postupak. Naprotiv, čini ga efikasnijim i donosi benefite i žrtvi koja upravo na taj način dobija satisfakciju da je u centru krivičnog postupka te da osim utvrđivanja odgovornosti za počinjeni zločin dobija i priznanje njene patnje i traume dodjelom naknade štete.⁸⁴

Sovakvim razumijevanjem procesa još uvijek se bore entitetski/BDBiH sudovi, počevši od neprovođenja vještačenja do uopće rješavanja IPZ-a kada se istakne. Još uvijek je glavni fokus na dokazivanju krivice.⁸⁵ Praksa kantonalnih/okružnih sudova je štura u dosuđivanju IPZ-a – samo jedan slučaj je zabilježen u Doboju i postoji jedna presuda u Novom Travniku. U drugim predmetima nema takve prakse, čemu razlog može biti potencijalna neinformiranost sudija ili postupanje po automatizmu upućivanja na parnični postupak.⁸⁶ Naprimjer, u predmetu „Smiljanić i drugi“ (2016) pred Okružnim sudom u Banjoj Luci, suprotno naporima koje je uložila tužiteljica u pogledu ostvarivanja IPZ-a, te uz provedeno vještačenje, angažiranu punomoćnicu žrtve te ispunjenju svih uslova – Sudsko vijeće je uz ustaljeno paušalno obrazloženje uputilo oštećenu u pogledu ostvarivanja IPZ-a na parnični postupak.

Ovdje je neophodno naglasiti koliko je štetno za žrtve neopravdano upućivanje na parnični postupak. Činjenica je da će se oštećena osoba teško odlučiti na pokretanje parničnog postupka bez obzira na osiguranje pružalaca besplatne pravne pomoći, iz različitih razloga, među kojima je najviše izražena ponovna viktimizacija, otkrivanje identiteta i neizvjesnost postupka.⁸⁷ Ovdje treba dodati i problem finansijskog opterećenja ako žrtva iz bilo kojeg razloga ne ostvari pravo na besplatnu pravnu pomoć. Potrebno je imati u vidu i dužinu trajanja parničnog postupka, sam postupak dokazivanja i sl. Pored toga, parnični postupak produžava njihove psihološke patnje.⁸⁸

Razvoj prakse odlučivanja o IPZ-u u krivičnim postupcima ukazao je da postoje slučajevi u kojima postoji stvarni rizik neopravdanog odugovlačenja krivičnog postupka. Naprimjer, situacije u kojima se radi o velikom broju oštećenih, o nemogućnosti utvrđivanja obima učinjene štete zbog više počinilaca, a sudi se samo jednom (razgraničenje odgovornosti). Za ove probleme još uvijek nema rješenja, te je potrebno razviti i mehanizme i sudsku praksu kako bi se pronašao adekvatan odgovor. Za ratno seksualno nasilje, međutim, predstavnici pravosuđa navode da više uopće nije sporno kada se pojave zahtjevi za naknadom štete da se o njima rješava u krivičnom postupku.⁸⁹

Sud bi svakako trebao tamo gdje je podnesen prijedlog za IPZ da ga bar djelomično riješi, a ta praksa bi pomagala i drugim oštećenim (u vezi s drugim krivičnim djelima, a ne samo ratnim zločinima) da češće postavljaju IPZ u krivičnom postupku.⁹⁰ U prijedlozima za unapređenje rješavanja IPZ-a

⁸⁰ Intervju: Milanko Kajganić.

⁸¹ Intervju: Ahmed Mešić, Milanko Kajganić.

⁸² Intervju: Slavko Krulj.

⁸³ Intervju: Mira Smajlović, Irisa Čevra, Ahmed Mešić.

⁸⁴ Intervju: Milanko Kajganić, Mira Smajlović.

⁸⁵ Intervju: Zekerijah Mujkanović, Slavko Krulj, Andrej Mamontov.

⁸⁶ Intervju: Ahmed Mešić.

⁸⁷ Intervju: Ivana Zovko.

⁸⁸ Intervju: Slavko Krulj, Irisa Čevra.

⁸⁹ Intervju: Mira Smajlović, Milanko Kajganić, Slavko Krulj.

⁹⁰ Intervju: Milanko Kajganić

u krivičnom postupku uočena je tendencija da se osim insistiranja na adekvatnoj primjeni zakonskih odredbi, opredjeljenju i posvećenosti pravosudnih institucija da rješavaju o ovim pitanjima unutar krivičnog postupka te podizanju svijesti i senzibilizaciji iskazuje potreba i za uvođenjem podsticaja motivaciji za sudije i tužioce da rješavaju po prijedlozima za IPZ u krivičnim postupcima. Naime, i tužioci Tužilaštva BiH i tužioci entiteta/BDBiH predlažu izmjenu odredbi o ocjenjivanju sudija i tužilaca gdje bi se prepoznalo i nagradilo ako bi se u krivičnom postupku postupalo i o IPZ-u jer je nesporno da su u okviru jednog postupka riješena dva postupka. Ovo pojeftinjuje i poboljšava efikasnost pravosuđa u cjelini, te bi riješilo problem izostanka stimulacije rada tužilaštva i suda povodom odlučivanja o IPZ-u u krivičnom postupku.⁹¹

Izmjenama i dopunama Pravilnika o orijentacionim mjerilima od 17. januara 2022. godine u odredbi koja se odnosi na vrednovanje postupanja u izuzetno složenim predmetima uvršten je i imovinskopravni zahtjev kao jedan u nizu mogućih faktora za ocjenu složenosti. Prema ovim odredbama, ako postupajući tužilac smatra da dodijeljena vrijednost u konkretnom slučaju ne odgovara njegovoj pravoj vrijednosti, može glavnom tužiocu uputiti obrazložen pismeni zahtjev za donošenje odluke o priznavanju većeg vrednovanja predmeta. Glavni tužilac može u tom slučaju odrediti da se izuzetno složeni predmet više vrednuje od drugih predmeta, ali najviše do 30 posto godišnje norme – pri čemu se prilikom ocjene težine predmeta, između ostalog, u obzir uzimaju radnje koje poduzme tužilac u vezi s ostvarivanjem IPZ-a oštećenog. To, međutim, nije dovoljan korak. Prema ocjeni sagovornika, značajnu stimulacija tužiocima bi tek predstavljalo posebno vrednovanje rada na segmentu IPZ-a, u smislu redovnog priznanja određenog postotka norme na ime poduzimanja radnji potrebnih za dosuđivanje i naplatu naknade štete u pojedinim krivičnim predmetima.⁹²

3.3.3. Dosuđivanje visine IPZ-a

Ističući da iznosi naknada štete ne mogu nadoknaditi ukupnu patnju i bol žrtava,⁹³ istraživanje je pokazalo da postavljanje „realnog“ zahtjeva znači postavljanje zahtjeva u okviru uspostavljenih parametara sudske prakse. Raspon iznosa IPZ-a koji su do sada dosuđivani kreće se od 15.000 KM do 60.000 KM,⁹⁴ a najviši iznos IPZ-a za jednu žrtvu bio je 40.000 KM. Ipak, ovaj raspon nije konačan i nije paušalan. U utvrđivanju visine dosuđenog IPZ-a sudovi (FBiH i Sud BiH) rukovode se Orijentacionim kriterijima Vrhovnog suda Federacije BiH,⁹⁵ kako u svim krivičnim predmetima tako i u predmetima ratnih zločina. RS nema ovu vrstu kriterija, ali primjenjuju se opća pravila za naknadu nematerijalne štete. Preporuka u ovom smjeru bila bi postizanje jedinstvenih kriterija za područje cijele države.

Radi se o čitavom životu. Taj događaj je u potpunosti obilježio žrtvin život, i sadašnjost i budućnost. Žrtve žive u tom događaju.⁹⁶

Ono što se vidi kao problem s aspekta tranzicijske pravde i pravičnosti je to što bi sudovi pored matematičke formule (za utvrđivanje oštećenja) trebali voditi računa o pravičnoj naknadi za ovu vrstu predmeta. Bivša advokatica Čevra navodi da pravičnost predstavlja veći standard od općih orijentacionih kriterija, te da taj pristup sudska praksa treba razvijati.

⁹¹ Intervju: Milanko Kajganić, Zekerijah Mujkanović.

⁹² Adrijana Hanušić Bećirović.

⁹³ Kako navodi Čevra: „Nije dovoljno, ali predstavlja minimum zadovoljštine i ima efekte psihološkog rasterećenja.“

⁹⁴ Iznos od 60.000 KM dosuđen je samo u jednom predmetu gdje su bile tri žrtve, svakoj žrtvi po 20.000 KM.

⁹⁵ Sudovi najviše instance u BiH utvrdili su zajedničke orijentire za utvrđivanje visine pravične novčane naknade za fizički bol, strah, duševnu bol zbog smrti bliskog srodnika, kao i naknadu štete zbog neopravdane osude i neosnovanog lišenja slobode, odnosno pritvaranja. Orijentiri su se dosta približili i kad je riječ o naknadi za duševne boli zbog naruženosti i duševne boli zbog naročito teškog invaliditeta bliske osobe, dok su veće razlike ostale kod naknade za duševne boli zbog smanjenja životne aktivnosti s obzirom na to da je Vrhovni sud Federacije Bosne i Hercegovine posljednjim izmjenama svojih orijentacionih kriterija znatno povećao orijentire za ovaj vid štete.

⁹⁶ Intervju: Iriša Čevra.

Stav suda je također da se ne radi o jednostavnoj matematičkoj formuli, te da ovi predmeti uključuju vrlo specifičnu materiju poput slučajeva kada se ratna silovanja dešavaju u zatočeničkim centrima, kada je više izvršilaca (koliko je odgovornost radnje optuženog a koliko su učestvovala ostale traume – optuženi nije odgovoran za sve traume, već samo za ono gdje se proglašeni krivim); određenje gradacije trauma, odnosno koliko je trauma ostavila traga na žrtvu.⁹⁷ Nijedan orijentir ne predstavlja formulu koja automatizmom služi za izračunavanje pravične novčane naknade,

Ne može tebi niko platiti šta si preživio.⁹⁸

iznesene dokaze, prvenstveno kroz nalaze vještaka. Što se tiče odbrane, iskustva govore da se rijetko osporava nanosena šteta, odnosno postojanje štetne radnje, ali se osporava da je to optuženi uradio; tek oko deset posto odbrane osporava i štetnu radnju i odgovornost branjenika, navodeći da se oštećena pokušava okoristiti u postupku.¹⁰⁰

jer sud pri odlučivanju mora imati na umu sve okolnosti slučaja.⁹⁹ Stoga se ističe da nema idealne odluke, već je sud u obavezi da cijeni

Sklapanje sporazuma o IPZ-u u okviru sklapanja sporazuma o priznanju krivnje dosta je rijetka praksa, kako pred Sudom BiH tako i na entitetskim/BDBiH sudovima. Primjer je predmet Kantonalnog suda Unsko-sanskog kantona koji je bio kritiziran i doveo do različitih stavova: sklopljen je sporazum o priznanju zločina ratnog seksualnog nasilja s kaznom od jedne godine zatvora i 50.000 KM odštete oštećenoj. Imajući u vidu da je osuđeni zaposlen u inostranstvu i finansijski dobrostojeći, zamijenio je kaznu zatvora novčanom kaznom i isplatio naknadu štete, te time izbjegao u potpunosti služenje zatvorske kazne. Stavovi sagovornika ovdje sugeriraju da je namjera bila dobra – no da je kazna zatvora bila realnija, i da je počinitelj odslužio dio kazne zatvora ovo bi bio dobar primjer.¹⁰¹ Tužilac Mešić pak navodi da je njegovo iskustvo u pregovorima o sporazumu o priznanju krivice ukazalo da tužiocima ne mogu preuzimati na sebe nadležnost pregovaranja IPZ-a u ovom sporazumu, te da je rješenje uključiti oštećenog/punomoćnika oštećene kako bi se validirao dio koji se odnosi na IPZ. Ovaj korak se ne bi smio preskakati jer se time uskraćuje mogućnost oštećenom da se izjasni/saglasa s dijelom sporazuma koji bi uključivao naknadu štete.

Preporuke

- Nastaviti educiranje i senzibiliziranje tužilaca u oblasti IPZ-a u krivičnom postupku, posebno uzimajući u obzir nove izazove i svakako diskrepanciju u različitim stavovima i praksama državnog i tužilaštava etniteti/BDBiH.
- Provoditi edukaciju sudija o odlučivanju o prijedlogu IPZ-a u krivičnom postupku. Nužno je učiniti vidljivim dobre prakse i dijeliti znanja i iskustva. Također, potrebno je promijeniti paradigmu o tome da će IPZ odugovlačiti postupak i da predstavlja suviše dodatnog posla u samom predmetu.
- Izmijeniti odredbe pravilnika o ocjenjivanju tužilaca na način da se uvede dodatno vrednovanje/norma za postupanje tužilaca po imovinskopravnom zahtjevu unutar krivičnog postupka.
- Postaviti jedinstvene kriterije za cijelo područje države o visini naknade štete koja se dosuđuje za različite vidove štete u predmetima ratnih zločina.

⁹⁷ Intervju: Mira Smajlović.

⁹⁸ Anonimni intervju sa žrtvom.

⁹⁹ Hanušić Bećirović, A. (ur.), *Dosuđivanje naknade nematerijalne štete i kriteriji za odmjeravanje iznosa naknada: Prikaz sudske prakse u krivičnim i parničnim postupcima u Bosni i Hercegovini*, TRIAL, 2017, <https://trial.ba/wp-content/uploads/2017/03/20170313-TRIAL-Prikaz-sudske-prakse-WEB.pdf>

¹⁰⁰ Intervju: Mira Smajlović.

¹⁰¹ Intervju: Milanko Kajganić, Ahmed Mešić.

3.4. Naplativost dosuđene štete

ZKPBiH: PRIVREMENE MJERE OBEZBJEĐENJA	ZKPBiH: ISTRAGA IMOVNOG STANJA
Član 202. Privremene mjere obezbjeđenja imovinskopravnog zahtjeva nastalog uslijed izvršenja krivičnog djela mogu se odrediti u krivičnom postupku po odredbama koje važe za izvršni postupak.	Član 21. Svi organi vlasti u Federaciji Bosne i Hercegovine, u Republici Srpskoj i Brčko distriktu Bosne i Hercegovine dužni su službeno sarađivati sa Sudom, tužiocem i drugim organima koji učestvuju u krivičnom postupku.

Jedinstven stav svih sagovornika u ovom istraživanju, podržan i nalazima prethodnih analiza, jeste da je izvršni postupak najslabija karika u cijelom ciklusu ostvarivanja IPZ-a. Imajući u vidu da se povodom dosuđenog IPZ-a rijetko dešavaju dobrovoljna izmirenja od osuđenog, izvršni postupak je posljednja prepreka koju oštećeni i njihovi punomoćnici trebaju svladati. S jedne strane, postoje stvarne situacije u kojim osuđeni nemaju nikakve imovine ni primanja i nalaze se u stanju socijalne potrebe (kako navode sagovornici – „zatvor ih spasi jer ne bi imali gdje da žive“), te su namirenja od njih nemoguća. Dešavaju se i situacije u kojima osuđeni zbog odsluženja zatvorske kazne na koju se upute osuđujućom presudom prestanu ostvarivati primanja, te ako nemaju imovine ponovo nema ni mogućnosti za prinudnu naplatu. Treća situacija, koja će zbog proteka vremena postati sve češća, jeste da osuđeni umiru i time prestaje mogućnost namirenja. Naprimjer, u predmetu „Vuk Ratković“, koji je osuđen na osam godina zatvora za višestruko silovanje jedne ženske osobe u Višegradu, te obavezan da na ime naknade nematerijalne štete oštećenoj isplati ukupan iznos od 35.000 KM, preminuo je prije nego što je dosuđeni iznos štete naplaćen.

Međutim, s druge strane, što se mnogo češće dešava, osuđeni izbjegavaju izvršenja na način da sakrivaju, prenose i otuđuju imovinu ili se pak njihova imovina nalazi u drugoj državi i kao takva teže je dostupna. Izvršni postupak je iz ovih razloga često neizvjestan i dugotrajan. Motiviranje oštećenih za pokretanje izvršnog postupka od ključne je važnosti i izvršenje zaokružuje proces kroz reparaciju osiguravajući ne samo presudu o krivici već i materijalnu naknadu štete.¹⁰² Ranije je spomenut problem s pokretanjem i vođenjem izvršnog postupka od strane Ureda za besplatnu pravnu pomoć, gdje je uočeno da za nekoliko slučajeva u kojima je Ured pružao pomoć i u kojima je dosuđen imovinskopravni zahtjev od Suda BiH nikada nije pokrenut izvršni postupak. Obrazloženje uposlenice Ureda koja je od 2021. do početka 2022. godine) bila zadužena za ove predmete je da oštećene osobe nisu iskazale interes za pokretanje ovog postupka. Međutim na početak rečenice. Međutim, akojenekovodiojenekovodiopostupakzaostvarivanje naknade štete, sigurno je zainteresiran i za izvršenje presude, ali je potrebno voditi računa o tome s kojom kategorijom stanovništva se radi i shvatiti i dužnost informiranja o proceduralnim obavezama korisnika kao sastavni dio procesa pružanja pravne pomoći.¹⁰³

¹⁰² Intervju: Ivana Zovko.

¹⁰³ Status izvršnih postupaka u IPZ predmetima – podobnost za isplatu odštete, TRIAL, 2021, interni dokument (u posjedu autorice).

U predmetu „Kešmer i Menzilović“ isplaćen je dosuđeni IPZ i bez pokretanja izvršnog postupka, kao i u predmetu „Jozić“. Ovo su primjeri dobre prakse.

Da bi se osigurao efikasan sistem naplate dosuđene štete, ključnu ulogu ima istraga imovnog stanja osumnjičenog odnosno optuženog, kao i određivanje privremenih mjera osiguranja imovine, na čemu treba insistirati u svim postupcima. Vrijeme koje prođe od trenutka kad optuženi sazna za ulaganje prijedloga za ostvarivanje IPZ-a do trenutka pravosnažnosti presude i eventualnog pokretanja izvršnog postupka prema počiniocima krivičnog djela – potencijalnim izvršenicima – daje im mogućnost da vrše raspolaganje novcem sa svojih računa ili drugom imovinom na štetu oštećenih osoba – potencijalnih tražilaca/teljica izvršenja. Zbog rizika da imovina nestane ili da dođe do ometanja izvršenja na imovini njenim raspolaganjem od strane izvršenika, potrebno je od najranije moguće faze u krivičnom postupku adekvatno se koristiti privremenim mjerama osiguranja, kojima se sprečava raspolaganje imovinom (zabranom otuđenja ili opterećenja određene nekretnine ili pokretne stvari i sl.).¹⁰⁴

Istraga imovnog stanja stoga je jako važna u nastojanju da se osigura kasnija uspješna naplata IPZ-a i potrebno je da se radnje poduzmu što ranije, još u fazi istrage. Nadalje, upiti o imovini moraju biti

Istraga imovnog stanja ima dvije važne odrednice: sveobuhvatnost i vremenski faktor.¹⁰⁵

sveobuhvatni i uputiti se na sva relevantna tijela kako bi se utvrdilo da li optuženi/a ima imovine (automobil, nekretnine u različitim općinama, pokretna imovina, primanja).¹⁰⁶ Vršilac dužnosti glavnog tužioca BiH Kajganić navodi da su u prvim predmetima tužiocu podnosili prijedloge za privremene mjere i Sud BiH je te prijedloge uvažavao jer je na vrijeme shvatio da će bez osiguranja imovine teško doći do njegovog izvršenja. Međutim, prema iskustvu iz jednog predmeta u kojem je za prijedlog za određivanje mjere utvrđeno da tužilac nije ovlašten za njegovo podnošenje ukazano je da prijedlog za mjeru može podnijeti samo podnosilac prijedloga za IPZ, tj. oštećeni/njegov pravni zastupnik. Eventualni doprinos tužilaštva je da može pomoći da se dođe do dokaza o imovini optuženog jer tužilaštvo može lakše doći do informacija o imovini,¹⁰⁷ te što prije tužilaštvo reaguje to je bolje jer optuženi jako brzo po saznanju o istrazi, a posebno po podizanju optužnice, raspolažu imovinom tako da ako dođe do izvršnog postupka nema sredstava za prinudnu naplatu. Ako se pronađe imovina, onda se traži određivanje mjera – zabrana raspolaganja. Ukoliko punomoćnik bude upoznat o toku postupka već u fazi istrage ili barem neposredno po podizanju optužnice, procedura privremenih mjera osiguranja ima efektivniji smisao. Protekom vremena smanjuje se učinkovitost za poduzimanje procedure za izricanje mjere.¹⁰⁸

Tužiocu su presudni za stvaranje uslova punomoćnicima oštećenih da podnesu prijedloge za određivanje privremenih mjera. Tužiocu često propuste radnje identificiranja imovine optuženog, čak i u slučajevima kada se na potrebe istog izričito ukazuje.¹⁰⁹ Kako je ranije istaknuto, praksa je različita između kantonalnih/BDBiH sudova i Suda BiH, gdje se navodi da se praksa identificiranja imovine već redovnije uspostavlja u krivičnim postupcima na državnom nivou. Međutim, na osnovu svog dosadašnjeg rada, TRIAL primjećuje da postoje i dalje predmeti u kojima pojedini tužiocu Tužilaštva BiH odbijaju da provedu istragu imovine jer ta obaveza nije zakonom izričito predviđena.¹¹⁰

¹⁰⁴ Hanušić Bećirović, A. i Kajganić, M., *Imovinskopravni zahtjevi u krivičnom postupku, Priručnik za pravosudno osoblje.*

¹⁰⁵ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

¹⁰⁶ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

¹⁰⁷ Tužiocu, na osnovu širokih ovlasti koje im stoje na raspolaganju, u poređenju s oštećenim imaju mnogo bolje uslove za pristup sveobuhvatnim informacijama o imovini osumnjičenog ili optuženog, i shodno tome mogu pravovremeno djelovati, utvrdivši imovno stanje osumnjičenog, odnosno optuženog već u fazi istrage ili nakon podizanja optužnice. U slučaju prikupljanja ovakvih podataka, pozitivni efekti po oštećene pokazuju se i u samoj pripremi za pokretanje izvršnog postupka na osnovu takvih prikupljenih podataka. U većini slučajeva, tražiocu izvršenja je dosta teško pribaviti podatke o imovini koja bi bila dovoljna za efikasno izvršenje zbog neujednačenih registara i baza podataka, zbog čestog prikrivanja imovine i drugih tehničkih poteškoća koje se vezuju za taj proces, uključujući i mjere zaštite identiteta, koje su često određene oštećenim licima. Zbog svega navedenog izuzetno je bitno da tužilac iskoristi ovlasti koje su mu na raspolaganju kako bi olakšao ostvarivanje prava oštećenih osoba na efektivan pristup naknadi štete.

¹⁰⁸ Intervju: Ivana Zovko.

¹⁰⁹ Intervju: Ivana Zovko.

¹¹⁰ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

Prema dosadašnjim iskustvima, sud prijedloge privremenih mjera osiguranja obično prihvata u krivičnom postupku. Praksa pred Sudom BiH je da se prijedlozi usvajaju i donose mjere osiguranja jer Sud smatra da se na osnovu takvog postupanja nakon pravosnažnosti presuda može očekivati izvršenje dosuđenih imovinskopravnih zahtjeva.¹¹¹

Žrtve nemaju povjerenje da je pravda dostižna.¹¹²

Sagovornici/e u ovom istraživanju dijele stajalište da nije adekvatno riješeno pitanje osiguranja isplate naknade štete. Naime, neizvjesnost izvršnog postupka o pitanju

isplate naknade štete je jasna i prepoznata, ali nedostaje sistemsko rješavanje ovog pitanja. Kada ne postoji način za naplatu od osuđenog, država bi trebala imati mehanizme kojima bi se taj nedostatak otklonio. Ipak, BiH još uvijek nije adekvatno riješila pitanje isplate naknada štete – uključujući osnivanje fonda za naknadu štete žrtvama ili neke budžetske linije formirane ili korištene u tu svrhu. Dugoročno gledajući, neophodno je da se uspostavi mehanizam da država isplati iznos dosuđene naknade štete u slučaju da ga je nemoguće naplatiti od počinioca, pri čemu bi ga naknadno regresirala od počinioca.¹¹³ Potrebno je podsjetiti da niz međunarodnih i evropskih pravnih izvora obavezuje BiH da u svom zakonodavstvu osigura djelotvorno pravno sredstvo za naknadu štete za žrtve ratnih zločina, uključujući obavezu države – ako naknada štete nije u potpunosti dostupna – da nadoknadi štetu žrtvama. Dakle, „postoji obaveza Bosne i Hercegovine da za sve žrtve zločina nasilja počinjenog namjerno isplati naknadu štete, naročito kada to nije moguće od počinioca ili iz drugih izvora”.¹¹⁴ Država bi trebala da pokaže društvenu solidarnost i osigura pravednost za sve žrtve.¹¹⁵ Generalno, mali je procent žrtava koje su uopće ishodile dosuđivanje IPZ-a, a još manji je tek procent onih koji mogu da ih stvarno i naplate. Prema podacima TRIAL Internationala, do sada su, nakon što su na to obavezani u krivičnoj presudi, u okviru šest predmeta počinioci isplatili ili počeli isplaćivati naknade. U četiri predmeta potencijalno je moguće namirenje od osuđenih – izvršenika, s obzirom na to da su predmeti u fazi izvršenja. U tri predmeta još uvijek nije pokrenut izvršni postupak, dok je za tri predmeta vrlo izvjesno da neće biti moguće ostvariti naplatu dosuđenog IPZ-a.

Preporuke:

- Potrebno je zakonski normirati obaveze tužilaca da provedu postupke identifikacije imovine osumnjičenog te ujednačiti tužilačku praksu u pogledu pravovremene istrage imovnog stanja. Potrebno je usvojiti izmjene unutar zakona o krivičnom postupku kako bi se uspostavile izričitiije i jasnije zakonske norme te time izvršilo unapređenje zakona, ali i omogućilo efikasnije postupanje tužilaca. Ovo se prvenstveno odnosi na ugradnju u zakone o krivičnom postupku odredbu kojom bi se utvrdila nedvosmislena obaveza tužitelja da provodi istragu imovnog stanja osumnjičenih.
- Potrebno je izraditi interna obavezujuća uputstva (glavni tužioc) koja bi bila obavezna za sve tužioce a koja bi definirala ključne segmente u kojima nedostaje ujednačen pristup: informiranje žrtava, određivanje vještačenja, istraga imovine.
- Unaprijediti praksu podnošenja zahtjeva za privremene mjere osiguranja imovine edukacijom i dijeljenjem dobre prakse zastupnika/punomoćnika žrtava.
- Uvođenje mogućnosti za žrtve ratnih zločina da direktno naplate naknadu štete od države u slučaju nemogućnosti naplate od počinioca.

¹¹¹ Hanušić Bećirović, A. i Kajganić, M., *Imovinskopravni zahtjevi u krivičnom postupku, Priručnik za pravosudno osoblje.*

¹¹² Intervju: Irisa Čevra.

¹¹³ Intervju: Mira Smajlović, Adrijana Hanušić Bećirović.

¹¹⁴ Meškić, Z., *Djelotvorno ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini – nalozi i standardi međunarodnog prava i prava EU.*

¹¹⁵ Intervju: Mira Smajlović.

3.5. Kakva je budućnost imovinskopravnih zahtjeva u krivičnim postupcima?

Tokom istraživanja uočene su kontekstualne okolnosti koje su sagovornici isticali i koje će sasvim sigurno uticati na budućnost IPZ-a u krivičnim postupcima. U nastavku se donosi kratki pregled:

1. Protok vremena ostavlja posljedice na mogućnost procesuiranja ratnih zločina, time i ostvarenja IPZ-a u istim. Smanjuje se broj predmeta, biološki faktor utiče i na počiniocima i na žrtve – ako ne mogu osigurati svjedočenja, koja su u određenim predmetima jedini dokazi poput ratnih silovanja,¹¹⁶ tužiocima nemaju osnova za pokretanje postupaka. Ovo je ozbiljan problem koji su prepoznali svi sagovornici u istraživanju.
2. Izostanak spremnosti žrtava da svjedoče i potražuju IPZ u krivičnim postupcima u slučajevima ratnih zločina. Prema sagovornicima, prošlo je suviše vremena i sve manje postoji volja i povjerenje žrtava da prolaze kroz bilo kakav sudski postupak. Ovo je pojačano i dubokim traumama, stigmatizacijom i nespremnošću žrtava da govore o pretrpljenom nasilju, naročito ako se radi o ratnom seksualnom nasilju. Sve veći broj svjedoka ne želi uopće svjedočiti ni u svojim ni u drugim slučajevima. To ponavlja isti problem za tužioce kao i u prethodnoj tački.
3. Prenos predmeta ratnih zločina na entitetske/BDBiH sudove nosi zabrinutost da bi postignuti napredak u ostvarivanju IPZ-a pred Sudom BiH mogao teže da se replicira na ovim nivoima. Ako se desi, ovo bi dodatno obeshrabrilu žrtve te možda spriječilo posljednje mogućnosti, imajući u vidu učinak vremena, za ostvarenje ove vrste reparacije.
4. Nedostaci u saradnji između ključnih aktera odražavaju se i na mogućnosti oštećenih da ostvare IPZ. Nužno je opredijeliti se za sinhroniziranu praksu u postupanju, osnažiti komunikaciju između Ureda za besplatnu pravnu pomoć, zastupnika, advokata. Nužno je dijeliti pozitivnu i uspješnu praksu, posebno u pogledu ishodovanja pravnih stavova sudova.

Određivati se o budućnosti IPZ-a bilo bi nepotpuno bez iskustava žrtava. Njihove perspektive o značaju naknade štete, ali i doživljaju krivičnog postupka pokazuju koliko odlučnosti i snage je potrebno

Ovo je proces koji se razvija, mijenja se jedno po jedno, teško je praviti odjednom ogromne iskorake.¹¹⁷

u uslovima kada je sve manje povjerenja u državu, institucije i pravdu. Iako je većina intervjuiranih žrtava opisala krivični postupak kao traumatično iskustvo, sve su se odredile pozitivno u pogledu važnosti ovog prava. Sve su izjavile također da

bi ponovo prošle kroz cijeli postupak i da neće odustati. Međutim, primjetan je gubitak vjere da će njihovi imovinskopravni zahtjevi biti realizirani – pri čemu je potrebno naglasiti da su intervjuima bile obuhvaćene žrtve čiji dosuđeni IPZ-i nisu mogli da se naplate na imovini okrivljenog. Iz Udruženja Žena žrtva rata navode da se krivični postupak brže završava nego parnični postupak, pa stoga i žrtva kao oštećena ima mogućnost ranije pokrenuti postupak prinudne naplate. Ovo je važno naročito iz razloga što vrijeme predstavlja otežavajući faktor.

Iz intervjua sa žrtvama:

„Znači mi da krenem naprijed. Da znam da je pravda donesena.“

„Svakome bih preporučila da traži svoje pravo.“

„Samo se nadam da moj slučaj uspije pa da se i druge žrtve ohrabre i da mogu ići istim putem.“

„Mislim da ćemo svi pomrijeti, niko neće ostvariti ništa.“

„Krivični postupak je fer i pošten za sve, osim za žrtve.“

¹¹⁶ Ističe se da su okolnosti ratnog seksualnog nasilja istinski najčešće ograničene na svjedočenje neposredne žrtve – oštećene, jer su se dešavala bez drugih svjedoka i nema mogućnosti pribavljanja drugih dokaza.

¹¹⁷ Intervju: Adrijana Hanušić Bećirović.

Unatoč traumatičnom iskustvu suđenja i sumnji u realizaciju naplate odštete, vidljivo je koliko je sam proces na simboličkom nivou važan za žrtve. Ovdje treba naglasiti da sam krivični postupak ne može niti treba zamijeniti naplatu IPZ-a ili zadovoljiti žrtve: dosuđivanje je prvi korak u reparaciji – sada treba osigurati i njihovo ostvarenje (naplatu).

I pored svih izazova i prepreka s kojima se suočavaju u ostvarivanju IPZ-a u krivičnim postupcima, značaj ostvarivanja ovog prava je veliki za žrtve. Kako navodi tužilac Kajganić, „jedino kod IPZ-a žrtva osjeti da je ona u centru postupka koji se dešava po osnovu onoga što je doživjela. Ako nema IPZ-a, žrtva je samo svjedok, i nerijetko izložena pitanjima koja su usmjerena na umanjivanje onoga što je doživjela“. Adrijana Hanušić Bećirović naglašava da se ovdje, pored odnosa suda koji na simboličan način predstavlja društvenu zajednicu i počinioca, uspostavlja još jedan dodatni odnos: žrtve i počinioca, gdje počinilac ima dodatni odnos odgovornosti i obaveze prema žrtvi jer joj je uništio život. Osim naknade štete, žrtve dobiju i vid katarze kroz svjedočenje, dok se izricanjem osuđujuće presude i dosuđivanjem IPZ-a za njih završava jedan životni proces.¹¹⁸ Dosuđivanje naknade štete, iako su sve intervjuirane žrtve rekle da im je najveća satisfakcija osuđujuća presuda, ipak predstavlja osjećaj pravde, odnosno da osuđeni trebaju platiti i naknadu za počinjenu štetu, da je društvo prepoznalo njihovu patnju i bol.

¹¹⁸ Intervjui: Ahmed Mešić, Irisa Čevra, Slavko Krulj.

ZAKLJUČAK

„Nikad neću odustati“¹¹⁹

Jedna od posljedica krivičnih djela ratnih zločina su imovinske i neimovinske štete počinjene većem broju osoba. Uspostavljanje odgovornosti za naknadu štete i naknada štete žrtvama krivičnih djela ratnih zločina zato jeste jednako važno kao i krivično procesuiranje samih počinitelja. Bh. pravosuđe prešlo je dug put od zakonski normirane mogućnosti ostvarivanja naknade štete za žrtve ratnih zločina do njihove primjene. Taj proces bio je proces učenja i razumijevanja mnogo šireg okvira od onog zakonskog i uključuje uvažavanje važnosti pravičnosti za žrtve u krivičnim procesima. Stoga je glavni zaključak danas, nakon šest godina od prvog dosuđenog IPZ-a u krivičnom postupku, ali i niza presuda koje su uslijedile, da je nužno napraviti pomak od pristupa zasnovanog na potrebama ka pristupu zasnovanom na pravima. Ovaj pristup dubinski bi promijenio odnos žrtava i države: žrtva više ne moli za pomoć na osnovu svoje ranjivosti ili potreba, već traži da država ozbiljno shvati svoju dužnost i ono što duguje pojedincima/kama koji žive na njenoj teritoriji.¹²⁰

U određenim segmentima ostvarivanja IPZ-a u krivičnim postupcima ostvaren je napredak i već se može govoriti o uspostavljanju standarda, poput određivanja visine IPZ-a, izdavanja naredbe o vještačenju, provođenja istrage o imovini počinioca. Ipak, osnovni problem danas je nekonzistentnost te prakse van iako donekle ograničeno i unutar Tužilaštva BiH i Suda BiH, gdje se i uspostavlja. To ne znači da nema pozitivnih primjera pred entitetskim pravosuđem nego da su isti rijetki, i prije čine izuzetak nego standard u postupanju.

Posljedice neujednačene i/ili nepostojeće prakse provođenja IPZ-a u krivičnim postupcima u predmetima ratnih zločina u najmanju ruku su dvojake: ne primjenjuje se zakonski okvir koji postoji, čime se ugrožavaju prava žrtava i uopće vladavina prava; žrtve gube i posljednju nadu da će dobiti priliku za naknadu pretrpljene štete koju je sama država propisala. Ove posljedice se ne zaustavljaju ovdje, jednako kao što trauma žrtava ne prestaje završetkom ratnih zločina: osjećaj nepravde, razočarenja i nepovjerenja replicira se i ostavlja i pravosuđe i društvo u poziciji permanentne nefunkcionalnosti i nesposobnosti ostvarivanja principa pravičnosti.

Za žrtvu, naknada štete koju je dosudio Sud BiH znači da će svom djetetu moći reći: „Svako ko učini nešto loše bit će kažnjen, morat će platiti kako se to ne bi ponavljalo.“¹²¹

Ostvarivanje IPZ-a u krivičnom postupku zahtijeva daljnju sistemsku intervenciju, prvenstveno u sferi primjene zakona o krivičnom postupku na nivou entiteta/BDBiH, ali i unapređenje određenih segmenata na svim nivoima, uključujući dostupnost i funkcionalnost besplatne pravne pomoći. Postizanje napretka u ovom vremenskom okviru nije završen proces – postignuti napredak treba održavati i učiti iz prakse koja se razvija.

I konačno: Žrtve ne bi smjele biti svedene na svjedoke i prepuštene pukoj sreći prilikom naplate dosuđene štete. Ostvarenje reparacija u krivičnom postupku mora biti praćeno odgovornošću države za njihovu naplatu.

¹¹⁹ Anonimni intervju sa žrtvom.

¹²⁰ *Strengthening victims' rights: from compensation to reparation – For a new EU Victims' rights strategy 2020-2025*, 2019, https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/strengthening_victims_rights_-_from_compensation_to_reparation.pdf

¹²¹ *Obeštećenje preživjelih u okviru krivičnih postupaka: Perspektive sa terena*. TRIAL International, https://trial.ba/wp-content/uploads/2016/11/TRIAL_publikacija_bhs_web-1.pdf

OPĆE PREPORUKE

Svaka oblast obrađena u ovoj analizi sadrži specifične preporuke na kraju svakog dijela unutar naslova 3. *Nalazi istraživanja*. Cilj je specifičnih preporuka osigurati direktno nakon analize usmjerenja za poboljšanje postojeće prakse, posebno imajući u vidu svrhu ispitivanja efikasnosti kojom se ovo istraživanje bavilo.

Pored specifičnih preporuka, na ovom mjestu se donosi pregled općih preporuka sa svrhom unapređenja u oblastima koje se suočavaju sa izazovima u ostvarenju IPZ-a u krivičnim postupcima. Bitno je naglasiti da je ova analiza ustanovila da se dio problema još uvijek ponavlja, odnosno nije postignut napredak (specifično za određene nivoe ili za sve nivoe pravosuđa), ali i da se u određenim oblastima treba uraditi nadogradnja na napredak koji je ostvaren.

- Neophodno je unaprijediti proceduru i kvalitet informiranja oštećenih o njihovim pravima povodom IPZ-a u krivičnom postupku. Ovo se odnosi kako na pojedinačnu odgovornost učesnika u postupku (pružaoca pravne pomoći, tužioca, službenika odjela za podršku svjedocima i sl.) tako i na pronalazak sistemskog rješenja za sve žrtve.
- Neophodno je senzibilizirati pravosudno osoblje za potrebe žrtava ratnih zločina.
- Potrebno je provesti sistematičnu procjenu potreba tužilaca i kreirati module edukativnih sesija zasnovanih na rezultatima procjene te posebno imajući u vidu različite izazove i potrebe s kojima se suočavaju. Ove sesije bi se morale oslanjati na do sada razvijenu sudsku praksu i iskustva tužilaca koji su radili na uspješnim predmetima za ostvarivanje IPZ-a. Tužiocima na svim nivoima trebali bi raditi na facilitiranju prakse imovinskopravnih zahtjeva i na tome da sudovi na državnom i entitetskom nivou istovremeno s procesuiranjem ratnog seksualnog nasilja dodjeljuju odštetu u krivičnim postupcima.
- Imajući u vidu da sudovi nerijetko izvode zaključke o tome da bi odlučivanje o IPZ-u znatno odugovlačilo krivični postupak, te temeljem toga žrtve upućuju na parnicu, potrebno je ove odredbe precizirati kako bi se reducirala ovakva sudska praksa te provesti podizanje svijesti i znanja sudija o realnim okvirima za odlučivanje o IPZ-u u krivičnom postupku.
- Nužno je osigurati da sve žrtve imaju jednak pristup besplatnoj pravnoj pomoći u krivičnim postupcima nezavisno u kojem dijelu države žive i pred kojim sudom se vodi krivični postupak. Pružaoci pravne pomoći također trebaju senzibilizaciju i edukaciju prilagođenu potrebama žrtava ratnih zločina.
- Imajući u vidu da su u dosadašnjoj praksi odjeli za podršku svjedocima djelovali često kao korektivni faktor u lancu informiranja žrtava o IPZ-u i dostupnoj pravnoj pomoći, od izuzetne je važnosti da se na nižim nivoima slijedi ista praksa.
- Nevladine organizacije i pružaoci pravne pomoći u sklopu institucija trebali bi da jačaju međusobnu saradnju i razvijaju jedinstven pristup u postavljanju imovinskopravnih zahtjeva, što podrazumijeva i međusobno upućivanje na besplatnu pravnu pomoć kada je to moguće.
- U pogledu saradnje, neophodno je uspostaviti efikasnu saradnju svih uključenih aktera na relaciji: tužilac – odjel za podršku svjedocima – pružaoci pravne pomoći / advokati.
- Vlasti u BiH trebaju osigurati da žrtve efektivno dobiju odštetu dodijeljenu u krivičnom postupku. To znači da čak i u slučajevima kada počinitelj ne isplati dosuđeni iznos naknade štete vlast mora osigurati isplatu naknade štete koja je žrtvama dosuđena. Potrebno je stoga uspostaviti mehanizam za isplatu odštete od države u slučajevima kada je žrtva ne uspije naplatiti putem izvršnog postupka.
- Potrebno je hitno djelovanje međunarodne zajednice, organizacija civilnog društva u BiH i vlasti kako bi se pomoglo, podržalo i održalo nastojanje preživjelih da ostvare pravo na reparacije u krivičnom postupku.

LITERATURA

- Delbyck, K., *Besplatna pravna pomoć žrtvama ratnih zločina koje ostvaruju naknadu štete u krivičnim postupcima*. TRIAL International, Sarajevo, 2017, https://trial.ba/wp-content/uploads/2017/04/Free_legal-aid_BOS1-.pdf (pristup 1. 11. 2021).
- Hanušić Bećirović, A. i Kajganić, M., *Imovinskopravni zahtjevi u krivičnom postupku, Priručnik za pravosudno osoblje*, TRIAL International, Sarajevo, 2018, <https://trial.ba/wp-content/uploads/2021/02/IMOVINSKOPRAVNI-ZAHTEVI-U-KRIVICNOM-POSTUPKU.pdf> (pristup 1. 11. 2021).
- Hanušić, A., *Ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini – stanje, problemi i perspektive*, TRIAL, 2015, https://trial.ba/wp-content/uploads/2021/02/BOS_Ostvarivanje-zahtjeva-za-naknadu-stete-zrtava-ratnih-zlocina-u-okviru-krivicnih-postupaka-u-Bosni-i-Hercegovini-%E2%80%93-stanje-problemi-i-perspektive-.pdf (pristup 1. 11. 2021).
- Hanušić Bećirović, A., Mahmić, A., Hujdur, A., Tiro, L., *Studija o mogućnostima ostvarivanja reparacija za preživjele ratnog seksualnog nasilja u Bosni i Hercegovini – Zajedno dižemo glas*, Trial International, Vive Žene, Global Survivors Fund, 2022, <https://trial.ba/wp-content/uploads/2022/03/Studija-o-mogućnostima-ostvarivanja-reparacija-za-prezivjele-ratnog-seksualnog-nasilja-u-Bosni-i-Hercegovini-%E2%80%94-Zajedno-dizemo-glas.pdf>
- Kriteriji za ocjenjivanje rada sudija u Bosni i Hercegovini, „Službeni glasnik BiH“, br. 1/21.
- Meškić, Z., *Djelotvorno ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini – nalozi i standardi međunarodnog prava i prava EU*. TRIAL International, Sarajevo, 2017, <https://trial.ba/wp-content/uploads/2017/04/20170322-TRIAL-Djelotvorno-ostvarivanje-WEB.pdf> (pristup 1. 11. 2021).
- Obeštećenje preživjelih u okviru krivičnih postupaka: *Perspektive sa terena*, TRIAL International, https://trial.ba/wp-content/uploads/2016/11/TRIAL_publikacija_bhs_web-1.pdf (pristup 10. 11. 2021).
- Revidirana državna strategija za rad na predmetima ratnih zločina, 2018, dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/default.aspx?id=10809&langTag=bs-BA (pristup 12. 2. 2022).
- Strengthening victims' rights: from compensation to reparation – For a new EU Victims' rights strategy 2020-2025*. 2019, https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/strengthening_victims_rights_-_from_compensation_to_reparation.pdf (pristup 15. 11. 2021).
- Studija o mogućnostima ostvarivanja reparacija za preživjele ratnog seksualnog nasilja u BiH – Preliminarni nalazi*, 2021, Global Survivors Fund, Trial International, Vive žene, <https://trial.ba/wp-content/uploads/2021/10/Studija-o-reparacijama-BiH-Preliminarni-nalazi.pdf> (pristup 1. 11. 2021).
- Pravilnik o orijentacionim mjerilima za rad sudija i stručnih saradnika u sudovima u Bosni i Hercegovini, „Službeni glasnik BiH“, br. 2/14, 56/16.
- Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, br. 3/2003, 32/2003 – ispravka, 36/2003, 26/2004, 63/2004, 13/2005, 48/2005, 46/2006, 29/2007, 53/2007, 58/2008, 12/2009, 16/2009, 53/2009 – dr. zakon, 93/2009, 72/2013 i 65/2018.
- Zakon o krivičnom postupku Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“, br. 34/2013 – prečišćen tekst, 27/2014, 3/2019 i 16/2020.

Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine, „Službene novine Federacije BiH“, br. 35/2003, 56/2003 – ispravka, 78/2004, 28/2005, 55/2006, 27/2007, 53/2007, 9/2009, 12/2010, 8/2013, 59/2014 i 74/2020.

Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske, „Službeni glasnik RS“, br. 53/2012, 91/2017, 66/2018 i 15/2021.

Neobjavljeni izvori:

Status izvršnih postupaka u IPZ predmetima – podobnost za isplatu odštete, TRIAL, 2021, interni dokument (u posjedu autorice)

Pregled obavljenih intervjua za potrebe istraživanja:

ŠIFRA	IME I PREZIME	DATUM
001	Anonimni 1, preživjela	20. 11. 2021.
002	Anonimni 2, preživjela	21. 11. 2021.
003	Anonimni 3, preživjela	22. 11. 2021.
004	Anonimni 4, preživjela	22. 11. 2021.
005	Bakira Hasečić, predsjednica Udruženja „Žena – žrtva rata“	23. 11. 2021.
006	Milanko Kajganić, v.d. glavnog tužioca Tužilaštva BiH	24. 11. 2021.
007	Ahmed Mešić, tužilac Tužilaštva BiH	26. 11. 2021.
008	Irisa Čevra, bivša advokatica/zastupnica žrtava	1. 12. 2021.
009	Alma Taso-Deljковиć, voditeljica Odjeljenja za podršku svjedocima Suda Bosne i Hercegovine	31. 11. 2021.
010	Amer Homarac, advokat / pravni zastupnik žrtava	3. 12. 2021.
011	Andrej Mamontov, direktor Zavoda za pružanje besplatne pravne pomoći Unsko-sanskog kantona	25. 11. 2021.
013	Ivana Zovko, bivša uposlenica Ureda za besplatnu pravnu pomoć pri Ministarstvu pravde BiH	29. 11. 2021.
012	Mira Smajlović, sutkinja Suda BiH	1. 12. 2021.
014	Zekerijah Mujkanović, glavni tužilac BDBiH	1. 12. 2021.
015	Slavko Krulj, tužilac Okružnog javnog tužilaštva u Doboju	7. 12. 2021.
016	Adrijana Hanušić Bećirović, Viša pravna savjetnica TRIAL International	17.1.2022.

DODATAK

TABELARNI PRIKAZ PREDMETA U KOJIMA JE DOSUĐENA NAKNADA ŠTETE U KRIVIČNOM POSTUPKU (2015–2021)

Ovaj prilog sačinio je tim TRIAL Internationala na osnovu evidencije koju redovno vodi za krivične predmete.

NAZIV PREDMETA	PRVOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DRUGOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DOSUĐEN IZNOS
BOSILJKO MARKOVIĆ I OSTOJA MARKOVIĆ	24. juna 2015.	29. februara 2016.	
	Sud BiH, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 012024 14 Kri)	Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K 012024 15 Krž)	Ukupno: 26.500,00 KM, i to na ime: - duševnih boli zbog povrede slobode ili prava ličnosti u iznosu od 20.000,00 KM - duševnih boli zbog smanjenja životne aktivnosti u iznosu od 6.500,00 KM
	Osuđeni na kaznu zatvora u trajanju od deset godina, te obavezani na naknadu štete oštećenoj u iznosu od 26.500,00 KM	Prvostepena presuda potvrđena	

NAZIV PREDMETA	PRVOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DRUGOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DOSUĐEN IZNOS
SLAVKO SAVIĆ	29. juna 2015.	24. novembra 2015.	<p>Ukupno:</p> <p>30.000,00 KM, i to na ime:</p> <ul style="list-style-type: none"> - duševnih boli zbog povrede slobode ili prava ličnosti u iznosu od 16.000,00 KM - duševnih boli zbog smanjenja životne aktivnosti u iznosu od 14.000,00 KM
	Sud BiH, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 017213 14 Kri)	Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K 017213 15 Krž)	
	Osuđen na kaznu zatvora u trajanju od osam godina, te obavezan na naknadu štete oštećenoj u iznosu od 30.000,00 KM	Prvostepena presuda potvrđena	

NAZIV PREDMETA	PRVOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DRUGOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DOSUĐEN IZNOS
KRSTO DOSTIĆ	6. oktobra 2016.	27. januara 2017.	<p>Ukupno:</p> <p>40.000,00 KM, i to na ime:</p> <ul style="list-style-type: none"> - duševnih boli zbog povrede slobode ili prava ličnosti u iznosu od 15.000,00 KM - duševnih boli zbog smanjenja životne aktivnosti u iznosu od 25.000,00 KM
	Sud BiH, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 019771 16 Kri)	Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K 019771 16 Krž)	
	Osuđen na kaznu zatvora u trajanju od 10 godina. Obvezuje se da oštećenoj na ime naknade nematerijalne štete isplati ukupan iznos od 40.000,00 KM	Prvostepena presuda potvrđena	

NAZIV PREDMETA	PRVOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DRUGOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DOSUĐEN IZNOS
ADIL VOJIĆ I BEKIR MEŠIĆ	16. marta 2016.	1. decembra 2016.	<p>Ukupno:</p> <p>28.000,00 KM, i to na ime:</p> <p>- duševnih boli zbog smanjenja životne aktivnosti</p>
	Sud BiH, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 012506 15 Krl)	Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K012506 16 Krž)	
	Osuđeni na kaznu zatvora u trajanju od sedam godina te obavezni na naknadu nematerijalne štete oštećenoj u iznosu od 28.000,00 KM	Prvostepena presuda preinačena, te su osuđeni na povećanu kaznu zatvora u trajanju od devet godina. U ostalom dijelu prvostepena presuda ostaje neizmijenjena	

NAZIV PREDMETA	PRVOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DRUGOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DOSUĐEN IZNOS
MATO BAOTIĆ	9. decembra 2016.	14. aprila 2017.	<p>Ukupno:</p> <p>60.000,00 KM, od čega:</p> <p>MTB, ukupan iznos od 20.000,00 KM, i to na ime:</p> <ul style="list-style-type: none"> - duševnih boli zbog povrede prava ili slobode ličnosti u iznosu od 13.000,00 KM - duševnih boli zbog smanjenja opće životne aktivnosti u iznosu od 7.000,00 KM
	BiH, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 020032 15 Kri)	Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K 020032 17 Krž 11)	<p>S-5 ukupan iznos od 25.000,00 KM, i to na ime:</p> <ul style="list-style-type: none"> - duševnih boli zbog povrede prava ili slobode ličnosti u iznosu od 15.000,00 KM - duševnih boli zbog smanjenja opće životne aktivnosti u iznosu od 10.000,00 KM <p>S-4 ukupan iznos od 15.000,00 KM, i to na ime:</p>
	Osuđen na kaznu zatvora u trajanju od deset godina te je obavezan na naknadu nematerijalne štete za tri oštećene u ukupnom iznosu od 60.000,00 KM	Prvostepena presuda potvrđena	<ul style="list-style-type: none"> - duševnih boli zbog povrede prava ili slobode ličnosti u iznosu od 7.000,00 KM - duševnih boli zbog smanjenja opće životne aktivnosti u iznosu od 8.000,00 KM

NAZIV PREDMETA	PRVOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DRUGOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DOSUĐEN IZNOS
NENAD VASIĆ	25. januara 2017.	18. aprila 2017.	<p>Ukupno:</p> <p>20.000,00 KM, i to na ime:</p> <ul style="list-style-type: none"> - duševnih boli zbog povrede prava i slobode ličnosti, ugleda i zbog umanjnja opće životne aktivnosti
	Okružni sud u Doboju (13 0 K 003666 16 K2)	Vrhovni sud RS (13 0 K 003666 17 Kž 2)	
	Osuđen na kaznu zatvora u trajanju od pet godina. Oštećenoj je dodijeljena naknada nematerijalne štete u iznosu od 20.000,00 BAM	Prvostepena presuda preinačena, te je optuženi osuđen na kaznu zatvora u trajanju od tri godine. U ostalom dijelu, prvostepena presuda ostaje neizmijenjena.	
ANTO JOZIĆ I ĐEMAHUDIN MAHALBAŠIĆ	22. maja 2017.	14. novembra 2019.	<p>Ukupno:</p> <p>22.050,00 KM,</p> <p>od čega:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Anto Jozić ukupan iznos od 5.512,50 KM - Đemahudin Mahalbašić od 16.537,50 KM - na ime pretrpljenog straha i pretrpljenih duševnih boli
	Kantonalni sud u Novom Travniku (06 0 K 009862 16 K)	Vrhovni sud Federacije Bosne i Hercegovine (06 0 K 009862 19 Kž 2)	
	Anto Jozić osuđen na kaznu zatvora u trajanju od tri godine i šest mjeseci te da oštećenoj isplati naknadu štete u iznosu od 5.512,50 KM, a Đemahudin Mahalbašić na pet godina i šest mjeseci te na naknadu štete od 16.537,50 KM	Prvostepena presuda potvrđena	

NAZIV PREDMETA	PRVOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DRUGOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DOSUĐEN IZNOS
MOMIR TASIĆ I PETAR TASIĆ	6. septembra 2018.	23. augusta 2019.	<p>Ukupno:</p> <p>25.000,00 KM, i to na ime:</p> <ul style="list-style-type: none"> - duševnih bolova zbog smanjenja opće životne aktivnosti - duševnih bolova zbog povrede slobode ili prava ličnosti
	Sud BiH, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 024006 18 Krž)	Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K 024006 18 Krž)	
	Osuđeni na kaznu zatvora u trajanju od četrnaest i deset godina, te je Momir Tasić obavezan na naknadu štete oštećenoj u iznosu od 25.000,00 KM	Prvostepena presuda je preinačena u pogledu odluke o kazni za Petra Tasića, čija je kazna zatvora umanjena i iznosi pet godina. U ostalom dijelu prvostepena presuda ostaje neizmijenjena	
JANJIĆ DRAGAN	12. oktobra 2018.	18. jula 2019.	<p>Ukupno:</p> <p>15.000,00 KM, i to na ime:</p> <ul style="list-style-type: none"> - pretrpljenog straha, pretrpljenih fizičkih i duševnih bolova zbog povrede slobode, dostojanstva, morala i prava ličnosti - duševnih bolova zbog umanjivanja opšte životne sposobnosti
	Sud BiH, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 026633 17 Kri)	Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K 026633 19 Krž)	
	Osuđen na kaznu zatvora u trajanju od sedam godina te obavezan na naknadu nematerijalne štete oštećenoj u iznosu od 15.000,00 KM	Potvrđena prvostepena odluka	

NAZIV PREDMETA	PRVOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DRUGOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DOSUĐEN IZNOS
VUK RATKOVIĆ	19. oktobra 2018.	4. februara 2019.	<p>Ukupno:</p> <p>35.000,00 KM, i to na ime:</p> <ul style="list-style-type: none"> - duševnih boli zbog povrede slobode ili prava ličnosti - duševnih boli zbog smanjenja životne aktivnosti
	Sud BiH, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 024032 18 Kri)	Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K 024032 18 Krž3)	
	Osuđen na kaznu zatvora u trajanju od osam godina te obavezan na naknadu štete oštećenju u iznosu od 35.000,00 KM	Prvostepena presuda potvrđena	

NAZIV PREDMETA	PRVOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DRUGOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DOSUĐEN IZNOS
MILAN TODOVIĆ	4. decembra 2018.	12. marta 2019.	<p>Ukupno:</p> <p>13.100,00 KM, i to na ime:</p> <ul style="list-style-type: none"> - duševnih boli zbog povrede slobode prava ili prava ličnosti - duševnih boli zbog smanjenja životne aktivnosti
	Sud BiH, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 021644 18 Kri)	Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K 021644 19 Krž)	
	Osuđen na kaznu zatvora u trajanju od deset godina te obavezan na naknadu štete oštećenoj u iznosu od 13.100,00 KM	Prvostepena presuda potvrđena	

NAZIV PREDMETA	PRVOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DRUGOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DOSUĐEN IZNOS
<p style="text-align: center;">GORAN MRĐA I DR. (MILORAD MRĐA, MILE KOKOT, RANKO MRĐA)</p>	<p style="text-align: center;">19. maja 2017.</p>	<p style="text-align: center;">21. decembra 2018.</p>	<p>Ukupno:</p> <p>20.000,00 KM, i to na ime:</p> <ul style="list-style-type: none"> - duševnih boli zbog smanjenja opće životne aktivnosti u iznosu od 7.000,00 KM - duševnih boli zbog povrede slobode ili prava ličnosti, u iznosu od 13.000,00 KM
	<p>Sud BiH, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 018013 15 Kri)</p>	<p>Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K 018013 17 Kžk)</p>	
	<p>Ova presuda je ukinuta. Osuđeni su na kaznu zatvora u trajanju od četrnaest, osam i deset godina. Milorad i Goran Mrđa su obavezani na naknadu štete oštećenoj u iznosu od 20.000,00 KM</p>	<p>Osuđeni na kaznu zatvora u trajanju od jedanaest, sedam i sedam godina, te su Mrđa Goran i Milorad obavezani na naknadu štete oštećenoj u iznosu od 20.000,00 KM</p>	

NAZIV PREDMETA	PRVOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DRUGOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DOSUĐEN IZNOS
MILOMIR DAVIDOVIĆ	27. februara 2019.	9. jula 2019.	<p>Ukupno:</p> <p>10.000,00 KM, i to na ime:</p> <p>- pretrpljenog straha, fizičke i duševne boli, povrede slobode i umanjene životne sposobnosti</p>
	Sud BiH, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 005151 18 Kri)	Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K 005151 19 Krž)	
	Osuđen na kaznu zatvora u trajanju od sedam godina te obavezan na naknadu štete oštećenoj u iznosu od 10.000,00 KM	Prvostepena presuda potvrđena	
SAŠA CVETKOVIĆ	22. marta 2019.	6. novembra 2019.	<p>Ukupno:</p> <p>15.000,00 KM, i to na ime:</p> <p>- pretrpljenog straha i pretrpljenih povreda slobode, dostojanstva, morala i prava ličnosti 5.000,00 KM</p> <p>- umanjena opće životne sposobnosti 10.000,00 KM</p>
	Sud BiH, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 023242 17 Kri)	Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K 023242 19 Kž)	
	Osuđen na kaznu zatvora u trajanju od dvanaest godina te obavezan na naknadu štete oštećenoj u iznosu od 15.000,00 KM	Prvostepena presuda je potvrđena	

NAZIV PREDMETA	PRVOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DRUGOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DOSUĐEN IZNOS
SAMIR KEŠMER I MIRSAD MENZILOVIĆ	1. februara 2019.	5. jula 2019.	<p>Ukupno:</p> <p>30.000,00 KM, i to na ime:</p> <ul style="list-style-type: none"> - duševnih boli zbog smanjenja opće životne aktivnosti u iznosu od 15.000,00 KM - duševnih boli zbog povrede slobode ili prava ličnosti iznos od 15.000,00 KM
	Sud BiH, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 023906 18 Kžk)	Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K 023906 18 Kžk)	
	<p>Prvostepena presuda ukinuta. Lice Elvir Muminović naknadno izdvojeno u drugi predmet</p> <p>Osuđeni na kaznu zatvora u trajanju od šest, pet i pet godina</p>	<p>U drugo-stepenoj presudi osuđeni su na kaznu trajanja zatvora od šest i šest godina, te obavezani za naknadu štete oštećenoj u iznosu od 30.000,00 KM</p>	

NAZIV PREDMETA	PRVOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DRUGOSTEPENA PRESUDA (DATUM, SUD, ISHOD)	DOSUĐEN IZNOS
<p>RADOVAN PAPRICA</p> <p>SLAVKO OGNJENVIĆ</p>	<p>3. decembar 2020.</p>	<p>28. juli 2021.</p>	<p>Ukupno:</p> <p>37.000 KM I to na ime:</p> <ul style="list-style-type: none"> - duševnih bolova zbog povrede slobode ili prava ličnosti - duševnih bolova zbog smanjenja životne aktivnosti
	<p>Sud Bosne i Hercegovine, Odjel I za ratne zločine (S1 1 K 033539 19 Kri)</p>	<p>Sud BiH, Apelaciono odjeljenje (S1 1 K 033539 21 Krž)</p>	
	<p>Prvostepenom presudom Sud Bosne i Hercegovine je osudio Radovana Papricu zvanog Papro na 8 godina zatvora i Slavka Ognjenovića zvanog Maćak na 8 godina zatvora</p> <p>Pored toga, Sud BiH je počinitelje obavezao na plaćanje odštete preživjeloj u iznosu od 37.000 KM</p>	<p>Apelaciono vijeće Suda BiH osudilo je Radovana Papricu i Slavka Ognjanovića na po sedam godina zatvora</p> <p>Presudom je optuženima naloženo da oštećenoj isplate iznos od 37.000 KM</p>	

O organizaciji TRIAL International

TRIAL International je nevladina organizacija koja se bori protiv nekažnjivosti počinitelja najtežih međunarodnih zločina i podržava žrtve u njihovoj borbi za pravdu. Organizacija pruža besplatnu pravnu pomoć, podnosi slučajeve, razvija kapacitete lokalnih aktera i zagovara poštivanje ljudskih prava. Organizacija TRIAL International je sa radom u Bosni i Hercegovini počela 2007. godine, a **TRIAL International ured u BiH** je službeno otvoren 2013. godine. Organizacija se bori protiv nekažnjivosti i promovira tranzicijsku pravdu, čime nastoji unaprijediti prava žrtava ratnih zločina. Fokus rada je na najranjivijim skupinama, uključujući preživjele ratnog seksualnog nasilja, porodice nestalih osoba i bivše logoraše.

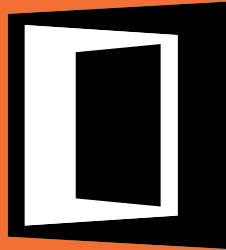
Autorica: Lejla Gačanica

Urednica: Adrijana Hanušić Bećirović

Prijevod: Aida Spahić

Grafički dizajn: Šejla Bratić

Lektura: Zinaida Lakić

TRIAL

International

TRIAL International - ured u BiH, Čobanija 19
71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
+387 33 219 873

bh@trialinternational.org
www.trial.ba

www.trialinternational.org